

Nummer 1 1995 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Narcissism, altruism och civilt samhälle

Johansson: Narcissism, kropp och modernitet

Heidegren: Omvänd ändamålsrationalitet

Lidskog: Begreppet "civilt samhälle"

Diaz: Altruism och invandrapolitik

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1995. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1994

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr
Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
	Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning. Se sista sidan för priser på tidigare nummer.	

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 1 1995 Årgång 32

ARTIKLAR

- Thomar Johansson: Narcissism, kropp och modernitet 3
- Carl-Göran Hedegren: Omvänd ändamålsrationalitet.
Urmänniska och upplevelsesamhälle 24
- Rolf Lidskog: Sociologins objekt eller politikens begrepp?
Reflektioner kring begreppet "civilt samhälle" 31
- Alberto Diaz: "Flyktinvännerna" – altruism, attitydkonsistens
och social profil 56

DEBATT

- Finns det för få orsaker inom sociologin? – En replik till
diskussionen om det oförklarade (Peter Sohlberg) 74
- Svar till Peter Sohlberg (Mats Ekström) 84

RECENSIONER

- Birgitta Ericson & Britt-Marie Johansson: Bostadsbyggandet i
idé och praktik. Om kunskaper och förutsättningar inom
byggsektorn (Mats Franzén) 88
- Anna-Liisa Närvänen: Temporalitet och social ordning. En
tidssociologisk diskussion utifrån vårdpersonals uppfattningar
om handlingsmöjligheter i arbetet (Ingalill Eriksson) 92
- Sven Paulson: Politik mot Ungdomsarbetslöshet – en inter-
nationell jämförelse (Thomas P. Boje) 96
- Bo Reimer: The Most Common of Practices – On Mass Media
Use in Late Modernity (Lowe Hedman) 101
- Trine Schreiber: Forhåbninger och skuffelser i kvinderhvervene,
Kvinnens möde med ny teknologi og organisatorisk forandring
(Göran Ahrne) 104
- Evert Vedung: Statens markpolitik, kommunerna och
historiens ironi (Berth Danermark) 107

Från redaktionen

Med detta nummer av *Sociologisk Forskning* tackar redaktionen i Uppsala för den tid som varit och överlämnar uppdraget till sociologiska institutionen i Göteborg. Då vi tillträdde för två år sedan uttryckte vi en förhoppning om att kunna spegla den svenska sociologin i hela dess mångfald. Vi tycker att denna förhoppning i stort sett infriats. Vi känner oss nöjda med att ha publicerat artiklar av mycket olika karaktär och från alla delar av vårt avlånga land. Vi är också nöjda med att ha publicerat ett flertal artiklar av unga sociologer och att kunna konstatera en ökning av den kvinnliga representationen från noll till, visserligen blygsamma men ändå, 22 procent. Vi är givetvis inte nöjda med allt vi gjort, men avstår från en mera detaljerad självkritik och efterlämnar ett generöst tilltaget utrymme för förbättringar till den nya redaktionen i Göteborg. Lycka till!

Narcissism, kropp och modernitet

THOMAS JOHANSSON

Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet

Under 1980- och 90-talen kunde man i västvärlden iakttä ett ökat intresse för kulturstudier i allmänhet och för studier av kropp, identitet, populärkultur, konsumtion och livsstil i synnerhet. Denna typ av studier har mestadels utförts av medieforskare, litteratur- och filmvetare, socialantropologer och etnologer.¹ Under senare år kan man emellertid även bland sociologer notera ett nyvaknat intresse för kulturstudier. I Storbritannien t ex har sådana forskare som Zygmunt Bauman, Anthony Giddens, Mike Featherstone, Bryan S Turner, Angela McRobbie och Scott Lash bidragit till framväxten av teorier om kropp, postmodernism, turism, konsumtion och livsstil.² I Sverige har emellertid intresset för kultursociologi länge varit tämligen svalt, även om man under 1990-talet kan iakttä ett gradvis ökande intresse.³

En stor del av den empiriska forskningen om och teoretiserandet kring medier, populärkultur, kropp, identitet och livsstil har med andra ord inte skett inom sociologin, utan inom andra samhällsvetenskapliga och humanistiska discipliner, samt inom vissa tvärvetenskapliga forskningsområden.⁴ Detta har bidragit till ett berikande av forskningen och till framväxten av en rad olika tolkningsmodeller, men det har även lett till att forskare som har intresserat sig för ovan nämnda områden sökt sig till andra discipliner än sociologin. Ett klassiskt sociologiskt forskningsområde som i allt större utsträckning hamnat inom andra discipliner än sociologin är forskningen om sociala karaktärer och identitet.⁵ I den följande framställningen tänker jag rekonstruera delar av debatten om och teoretiserandet kring den narcissistiska personligheten. Med utgångspunkt i en kritik av olika teorier om narcissism kommer jag sedan att visa hur man kan använda sociologisk teoribildning till att konstruera en teoretisk tolkningsram för de fenomen som går under beteckningen "narcissism".

Min avsikt är inte att argumentera för någon renodlad sociologisk analys av narcissismbegreppet, utan snarare för en analys där man utgår från ett sociologiskt perspektiv och sedan inkorporerar begrepp och tankar från andra discipliner. Jag är emellertid kritisk till kulturteoretiska analyser av den narcissistiska personligheten som tar sin utgångspunkt i ett psykologiskt perspektiv och sedan okritiskt applicerar detta på kulturella och sociala förhållanden. Jag är likaledes kritisk mot kulturvetare och sociologer som på ett slarvigt sätt använder begreppet "narcissism" för att beteckna kroppsfixering eller en passiv konsumtionsidentitet. Fördelen med narcissismbegreppet är i själva verket att det, snarare än att leda till en teore-

tisk återvändsgränd, fångar vissa centrala aspekter av den samtida identitetens komplexa dynamik och motsägelsefullhet. I den följande framställningen kommer jag att förespråka en analys av narcissism som (a) tar fasta på identitetens dubbla karaktär, dvs som betonar såväl trygghet och beroende som självutveckling, (b) lägger särskild tonvikt vid de socialpsykologiska mekanismer som är involverade i uppkomsten av så kallade "narcissistiska störningar" och (c) relaterar olika typer av narcissistiska mekanismer till kulturella och sociala faktorer, utan att "psykologisera" eller ensidigt beskriva den moderna kulturen i termer av en "narcissistisk kultur". För att illustrera mina resonemang kommer jag att använda exempel från en empirisk studie av kroppsbyggare.

Begreppet "narcissism" – en kort bakgrund

Begreppet "narcissism" härstammar ursprungligen från Ovidius' *Metamorfoser*.⁶ Inom klinisk psykiatrisk verksamhet användes termen första gången 1898 av Havelock Ellis för att beskriva en viss typ av sexuell perversion. Freud började använda termen 1910 i en uppsats om homosexualitet, och i *Zur Einführung des Narzissmus* (1914) infogades termen i den övriga teoribildningen. Freud använde sedan begreppet i en rad olika skrifter, men det var först i *Das Ich und das Es* (1923) som tankarna om narcissism relaterades till den strukturella modellen av psyket och som distinktionen mellan primär och sekundär narcissism introducerades.⁷

Medan primär narcissism kännetecknas av total avsaknad av en relation till yttervärlden, en bristande differentiering mellan *ego* och *id* och fantasier om en imaginär enhet med moderns kropp (ofta beskrivet som den oceaniska känslan), handlar sekundär narcissism om koncentrationen av libidinösa laddningar till det som upplevs som "jag själv". Även om det i Freuds teori förekommer resonemang om hur relationen mellan olika människor påverkar den narcissistiska dynamiken, så präglas hans narcissismteori i hög grad av resonemang om olika energiflöden.⁸

Den samhällsvetenskapliga diskussionen om narcissism har i stor utsträckning färgats av Freuds grundläggande konceptualisering, men inom psykoanalysen förekommer andra och enligt min mening mer sociologiskt orienterade analyser av detta begrepp. Bland dessa har kanske framför allt Heinz Kohuts arbeten utgjort en inspirationskälla för sentida narcissismdiskussioner (Kohut 1975, 1977). Kortfattat menar Kohut att barnets själv utvecklas genom föräldrarnas empatiska gensvar på dess signaler och försök till kommunikation. Självet formas med andra ord genom ständiga speglingar i den andres ansikte. För att ett barn skall överleva psykiskt måste det enligt Kohut vistas i en empatisk och bekräftande mänsklig omgivning.⁹ Föräldrar som uppvisar en oförmåga att spegla och bekräfta bar-

net i dess utvecklingssträvan skapar ett bristtillstånd hos barnet som kan beskrivas som en narcissistisk störning. Enligt Kohut kan emellertid detta bristtillstånd behandlas med hjälp av psykoterapi. Det handlar med andra ord om en *relativ brist*.

En annan teoretiker som haft ett stort inflytande på den samtida diskussionen om narcissism och identitet är Jacques Lacan. Lacans narcissismsteori återfinns bl a i essän om spegelstadiet (Lacan 1949). I denna artikel beskriver Lacan hur barnet genom att leka med sin spegelbild påbörjar en identifikationsprocess där en yttre avbildning av kroppen successivt internaliseras. Sådana internaliseringar av såväl spegelbilder som andra människors bekräftelser skapar en mental beständighet hos jaget. Samtidigt som denna process bidrar till skapandet av individens identitet, leder den även till uppkomsten av vad Lacan beskriver som ”det pansar av alienerad identitet, vilket med sin stela struktur kommer att prägla hela hans mentala utveckling” (Lacan 1949/1989:31). Människans strävan efter helhet och identitet leder med andra ord till ett tillstånd av alienation och till illusoriska försök att motverka fragmentering av identiteten. Man kan här tala om en *absolut brist*, dvs människans behov av bekräftelse och spegling leder med nödvändighet till att hon formar en illusorisk identitet som i stor utsträckning bygger på andra människors bilder och tolkningar.¹⁰

Anledningen till att jag i denna artikel ägnar en del utrymme åt psykologiska teorier om narcissism är att en stor del av den kulturteoretiska och sociologiska forskningen om detta fenomen ofta ganska okritiskt har utgått från Freuds, Kohuts och Lacans teorier om narcissism och applicerat dessa i analyser av samhällliga och kulturella företeelser (Se t ex Lasch 1984, 1985; Sennett 1977). Enligt min uppfattning finns det många skäl att vara kritisk till sådana användningar av narcissismbegreppet.

För det första, är jag kritisk till Freuds, Kohuts och Lacans konceptualiseringar av narcissism. Även om det bland psykoanalytiker finns en stor oenighet om orsaker till och dynamik hos narcissistiska störningar, är de flesta eniga om att det handlar om någon form av psykologiskt betingat bristtillstånd och att denna typ av psykisk störning präglas av regressiva processer, som bl a tar sig uttryck i form av en oförmåga att upprätthålla sociala relationer och att klara av krav från omgivningen.¹¹ Trots att dessa teorier ofta innehåller intressanta iakttagelser om människors svårigheter att utveckla en identitet, anser jag att de i allt för stor utsträckning fokuserar på psykologiska mekanismer och att det finns en tendens att patologisera individen. Vidare bygger dessa teorier ofta på tanken att barnet vid födseln befinner sig i ett autistiskt tillstånd och att det endast successivt börjar relatera till omgivning och föräldrar (jfr resonemangen om primär narcissism). Moderna spädbarnsforskare menar emellertid att barnet redan tidigt uppvisar en förmåga att kommunicera med sina föräldrar (Stern

1991). Barns identitet formas således inte enbart genom föräldrars speglingar, utan snarare genom samspelet mellan egna impulser och önskningsar och föräldrars reaktioner på dessa.¹² Det är även viktigt att poängtera att narcissismdiskussionen inte endast berör perifera aspekter av utvecklandet av ett själv, utan snarare handlar om de grundläggande processer som successivt leder till utvecklandet av ett själv och en identitet.¹³

För det andra, är det mycket tveksamt om man kan använda narcissismbegreppet för att beskriva framväxten av en specifik kultur eller ens en specifik personlighetstyp. Narcissism handlar varken om personlighet eller kultur, utan om grundläggande mekanismer i människors förhållande av en identitet, dvs bl a om behovet av bekräftelse och spegling och det egna sökandet efter en mer eller mindre avgränsad uppfattning om "vem jag är". Psykiatriska beskrivningar av narcissistiska störningar i termer av relationssvårigheter, svagt jag, skamkänslor, existentiella funderingar och tomhetsupplevelser, bör enligt min mening inte i första hand betraktas som mer eller mindre framgångsrika försök att avgränsa en specifik "personlighetsstörning", utan snarare som beskrivningar av människors problematiska sökande efter en identitet. Narcissism handlar med andra ord inte om en specifik och avgränsad psykologisk reaktion på vissa specifika kulturella förändringar, utan om mängder av olika reaktioner på en mångfald av olika kulturella förändringar.

Konsumtionskultur, medier och narcissism

En stor del av den samhällsvetenskapliga debatten om narcissism har präglats av en kulturpessimistisk inställning. Termen narcissism har ofta använts som diagnos på en kultur i kris. I *Den narcissistiska kulturen* (1980) beskriver Christopher Lasch hur upplösningen av olika sociala och kulturella distinktioner successivt leder till en desintegration av samhället. Med utgångspunkt i Freuds beskrivning av primär narcissism och den oceaniska känslan, menar Lasch att det hos den vuxna människan alltid finns en regressiv längtan tillbaka till ett ursprungligt tillstånd där han inte kan skilja mellan sitt eget jag och moderns kropp/jag, utan existerar i ett drömligt och lyckligt tillstånd av frid och förenig. Lasch identifierar en rad olika kulturella företeelser – som t ex utplånandet av generationsgränser och försvagandet av skillnaden mellan den kultur som skapas i massmedier och "verkligheten" – som han sedan relaterar till en narcissistisk längtan att upplösa alla former av sociala distinktioner och till befrämjandet av en hallucinatorisk uppfattning av världen. Denna teoriska beskrivning, som man skulle kunna diskutera i termer av en teori om *samhällets infantilisering*, omfattas även av sådana forskare som Richard Sennett, Neil Postman och Jean Baudrillard. Sennett (1977) t ex är myck-

et kritisk till den framväxande kropps- och identitetskulturen, som han förknippar med utvecklandet av en narcissistisk personlighetstyp, där gränserna mellan det privata och det offentliga tenderar att försvagas eller rent av försvinna.

Det finns många skäl att vara kritisk mot såväl Laschs som Sennetts studier av sambandet mellan narcissism och kulturell förändring. För det första, utgår båda författarna från Freuds teori om primär narcissism och människors eviga och ursprungliga längtan efter symbios och hallucinatoriska upplevelser. Sådana tankar har som tidigare nämnts inget stöd i modern spädbarnsforskning och det finns även många psykoanalytiska författare som är kritiska till denna teori.

För det andra, är det tveksamt om de kulturella förändringar som ovan nämnda författare beskriver enbart bör tolkas som negativa tendenser.¹⁴ Meyrowitz (1988) t ex menar att framväxten av moderna massmedier har bidragit till en ökad reflexivitet och till en ökad jämlikhet mellan män och kvinnor och mellan gamla och unga. Lash & Urry (1994) anser att kulturen och samhället i allt större utsträckning präglas av ett explosionsartat flöde av information och symboliska koder. Detta leder enligt dessa författare delvis till ökad ojämlikhet, men även till en allmänt ökad förmåga att reflektera över tillvaron. Teorin om samhällets infantilisering ersätts här med teorin om det *reflexiva samhället*.

Slutligen är jag tveksam till dessa författares försök att resonera via analogier, dvs om man iakttar tendenser till upplösning av vissa sociala och kulturella distinktioner betraktas detta automatiskt som orsak till eller en konsekvens av framväxten av en narcissistisk och därmed svagt strukturerad personlighet. Samhället och kulturen behandlas således som en återspeglning av en viss personlighetstyp eller tvärtom. Dessa författare saknar uppenbarligen en mer dynamisk teori om sambandet mellan individ och samhälle (Giddens 1991).

Narcissism, kropp och skam

Den psykologiskt orienterade narcissismdiskussionen handlar i stor utsträckning om individens svårigheter att utveckla en inre känsla av trygghet och tillit och att skapa en någorlunda stabil personlighet. Om föräldrar lyckas tillfredsställa sitt barns behov av bekräftelse och spegling leder detta till utvecklandet av en stabil personlighet; om de misslyckas i denna strävan kan det leda till uppkomsten av mer eller mindre allvarliga narcissistiska störningar. En sådan tolkning av narcissism fokuserar framför allt på upprätthållandet av en inre psykologisk balans och en inre självbild. Jag kommer istället att argumentera för att det vi kallar narcissism i lika stor utsträckning handlar om individens förmåga eller oförmåga att i

den regelbundna interaktionen med andra människor i vardagslivet skapa och upprätthålla en biografi och identitet. Det är viktigt att poängtera att även om begreppen "narcissism" och "identitet" är intimt relaterade är de inte identiska; medan begreppet "narcissism" har en mer specifik innebörd och handlar om reglering av individens självuppfattning och självkänsla, har begreppet "identitet" en mer generell innebörd och innefattar bl a social position, roller och stil.

I den följande framställningen kommer jag framför allt att diskutera narcissistiska aspekter av identitetsutvecklingen. Diskussionen om narcissism handlar enligt min mening i stor utsträckning om hur den moderna människan klarar av att upprätthålla en balans mellan krav på trygghet och krav på självutveckling; en balans som handlar om att inte hamna i ett extremt trygghetssökande och inte heller i ett extremt sökande efter självförverkligande och individualitet. Den reflexiva konstruktionen av en biografisk livslinje förutsätter att individen klarar av att balansera mellan trygghetssökande och extrema krav på självutveckling, utan att totalt hänge sig åt det ena eller det andra. Ett extremt trygghetssökande leder till att individen blir totalt beroende av andras bekräftelse och till avsaknad av en förmåga att konstruera en egen biografi (jfr Lacans resonemang och spegeljaget och konstruktionen av en imaginär identitet); en extrem strävan efter självutveckling innebär ett förnekande av relationen till den andre och av beroendet av omgivningen. Båda dessa tendenser leder följaktligen till narcissistiska störningar i självbilden och till svårigheter att konstruera en adekvat identitet. Även om ett extremt trygghetssökande eller en ensidig strävan efter individualitet kan tyckas uttrycka två helt disparata tendenser, handlar båda i själva verket om grundläggande svårigheter att hantera ambivalens och motstridigheter i kulturen. Det handlar med andra ord om människans förutsättningar och svårigheter att uppnå en adekvat *narcissistisk balans*, där hon utan att ge avkall på sin självkänsla och sitt behov av trygghet, kan sträva efter självutveckling.

Människans självbild och självuppfattning formas genom hennes aktiva deltagande i olika sociala sammanhang. Enligt Erikson (1968) kännetecknas barnets tidiga utveckling av att det successivt utvecklar en grundläggande tillit till omgivningen, dvs en känsla av att föräldrar och andra viktiga personer ger stöd och bekräftelse. Människor har med andra ord ett grundläggande behov av att deras relationer präglas av en viss kontinuitet och stabilitet. Redan tidigt lär de sig att använda språk och symboler för att beteckna, strukturera och skapa en förståelse av den sociala verkligheten. Giddens (1991) menar att människor har ett stort behov av *ontologisk trygghet*, dvs av att relatera till en relativt förutsägbar, förståelig och någorlunda kontrollerbar omgivning. Detta resonemang innefattar även den materiella omgivningen. Individens materiella omgivning och de ting han eller hon använder sig av får en emotionell innebörd och utgör en viktig

aspekt av konstruktionen av en identitet. Byggnader, gator, affärer och andra viktiga platser utgör betydelsefulla referenspunkter i individens skapande av en identitet (Rochberg-Halton 1986). Ur detta perspektiv handlar socialisationsprocessen således inte i första hand om att "lära sig" olika regler och normer, utan kanske framför allt om att utveckla en förmåga att lita på och förstå såväl den sociala som materiella omgivningen.

Identiteten är inte lokaliserad i inre objektrelationer eller i en personlighetsstruktur, utan handlar snarare om individens reflexiva förmåga att skapa en berättelse om sig själv, där olika händelser och minnen kontinuerligt integreras och blir en del av hans eller hennes biografi. Denna berättelse och de minnen den bygger på rekonstrueras kontinuerligt i ljuset av nya händelser och erfarenheter. Människor strävar ständigt efter att förstå den sociala omgivningen och att utveckla en kompetens att hantera olika sociala situationer. De utvecklar t ex ritualer och rutiner för att skydda sig från olika faror och för att hantera existentiell ångest. Sådana ritualer och rutiner kan beskrivas som *coping*-mekanismer som används för att hantera olika mer eller mindre oväntade situationer och händelser; ritualer används också för att strukturera den sociala verkligheten och för att markera förändringar i status och social position (Goffman 1966; Douglas 1966).

I detta sammanhang finns det mycket att hämta från Erving Goffmans analyser av vardagslivets sociala spel, där kroppen, ansiktet, blickarna och den rituella ordningen står i centrum (Goffman 1966, 1967). Det sociala spelet kännetecknas av att individen strävar efter att bibehålla en viss balans i sin presentation av jaget. Detta sker bl a genom att individen uppvisar en social mask och en stil. Vid de tillfällen då individen inte lyckas upprätthålla detta sociala spel och presentera sitt jag på ett lämpligt sätt rubbas denna jämvikt och det skapas lätt skamkänslor eller känslor av otillräcklighet. En stor del av en persons "heder" upprätthålls genom att han eller hon visar sig vara en kompetent aktör i vardagslivet. I vissa sociala situationer är det viktigare än i andra att upprätthålla en adekvat social mask och att presentera sitt jag och sin kropp på ett korrekt och tilltalande sätt. Sådana sociala situationer medför därför ofta stora påfrestningar och skapar en rädsla att misslyckas. Vid sådana tillfällen utvecklas lätt känslor av skam och mindervärde (Kinton 1983).¹⁵

I *Behavior in Public Places* (1966) analyserar Goffman hur individen presenterar sig i vardagslivet och hur han eller hon på olika sätt skyddar sig i känsliga situationer. Det finns mängder av mer eller mindre synliga sociala regler och normer som reglerar det sociala samspelet och som avgör vad som är en korrekt presentation av jaget. Då individen framträder i olika sociala situationer använder han/hon sig ofta av en social fasad, dvs en klädstil, make-up, frisyr och andra typer av estetiska dekorationer, för att skydda jaget och undvika att bli kränkt. Individen kan antingen skydda

sitt jag genom att upprätthålla en social fasad eller genom att försöka hitta platser där han eller hon kan gömma sig och ägna sig åt mindre kontrollerade aktiviteter. En central del av Goffmans analys handlar om vikten av att bevara ansiktet i olika situationer. Detta sker bl a genom självbehärskning och användandet av olika tekniker som syftar till att dölja individens förlägenhet och bristande förmåga att följa de regler som styr det sociala samspelet.

Människor måste ibland undvika vissa sociala situationer för att upprätthålla sin självkänsla och heder. Enligt Goffman lär sig människor att undvika sociala situationer där de annars skulle blivit förödmjukade eller utsatta för alltför hårda påfrestningar (Goffman 1967). Detta innebär samtidigt att de undviker utmaningar och självutveckling. Om man skall utvecklas krävs det att man är beredd att offra sin trygghet och riskera misslyckanden. När en person lyckas presentera sig själv på ett positivt sätt leder det till en känsla av ökat välbefinnande och till en positiv uppfattning av den egna kroppen och det egna jaget, men om han eller hon misslyckas med detta leder det ofta till känslor av misslyckande och skam. En persons förmåga att följa sociala regler och att prestera en adekvat presentation av jaget och kroppen handlar med andra ord i stor utsträckning om att utveckla en känsla av duglighet och en positiv självkänsla (Erikson 1968; Giddens 1991).

Den reflexiva konstruktionen av en identitet innebär ett ständigt pendlande mellan trygghet och självutveckling. En förutsättning för självutveckling är att individen är beredd att utsätta sig för risker och misslyckanden. I det samtida västerländska samhället har människor i allt större utsträckning lärt sig att kalkylera med olika typer av risker (Beck 1986). Självutveckling förutsätter en viss grad av risktagande och en beredskap att utsättas för social skam. Denna process bör emellertid inte i första hand relateras till individens biologiska eller psykologiska grundförutsättningar, utan till kontextuella faktorer. Individens konstruktion av en biografi sker alltid i relation till specifika sociala situationer och i relationer till andra människor. Detta sociala samspel innefattar även relationer som är utsträckta i tid och rum, som bl a Giddens har påpekat. Den ökade rörligheten i det sociala rummet har bl a medfört att många sociala relationer upprätthålls via telefon och andra medier. Detta innebär givetvis ökade krav på individens sociala kompetens.

Olika sociala situationer och aktiviteter ställer olika typer av krav på individens förmåga att presentera sitt jag och att upprätthålla en narcissistisk jämvikt. I detta sammanhang skulle man kunna tala om *optimala frustrationer*, dvs om omgivningar som ställer i någon mening rimliga krav på individens sociala förmåga och som möjliggör individuell utveckling.¹⁶ Sådana sociala miljöer bidrar till individuell utveckling, utan att människor behöver ge avkall på sina behov av bekräftelse och trygghet. Det

handlar med andra ord om att skapa förutsättningar för differentiering och självutveckling, utan att medverka till utslagning och uteslutning av vissa individer. Även om sådana sociala miljöer förekommer i det västerländska samhället, finns det också en rad exempel på motsatsen, dvs miljöer som i stor utsträckning skapar förutsättningar för utslagning och uteslutning av vissa individer (Goffman 1961). Medan miljöer som präglas av optimala frustrationer bidrar till självutveckling, finns det gott om exempel på sociala miljöer som skapar förutsättningar för vad som skulle kunna kallas "narcissistiska störningar", dvs kontextuellt bundna störningar av självbild och självkänslan. Med detta vill jag inte säga att sociala miljöer skapar störningar i självbild, utan istället att det förekommer sociala miljöer som i större utsträckning än andra innebär höga grader av risktagande och ställer stora krav på det reflexiva arbetet med identiteten.

Vissa sociala miljöer bidrar till utvecklandet av vad som skulle kunna kallas *kritiska situationer*. Det handlar om sådana situationer där det ställs stora eller till och med orimliga krav på självpresentation och där det finns få möjligheter att skydda självet. När Giddens (1991) talar om kritiska situationer hänvisar han till sådana sociala miljöer där individen i stor utsträckning fråntas sina mänskliga rättigheter och utsätts för en förnedrande behandling. Som exempel på sådana miljöer nämner han bl a koncentrationsläger. När jag talar om kritiska situationer avser jag snarare en rad olika sociala situationer där människors självbild och självkänsla utsätts för hårda påfrestningar. På ett liknande sätt kan man använda termen *kritiska miljöer*. Det handlar med andra ord om sociala miljöer som ställer stora – men oftast inte helt orimliga – krav på individens förmåga att upprätthålla en reflexiv berättelse om sig själv. Kritiska miljöer och kritiska situationer är ofta intimt relaterade till varandra, dvs i kritiska miljöer ökar riskerna för att det uppkommer kritiska situationer där individens självpresentation och självkänsla hotas. Kritiska miljöer präglas ofta av att det ställs stora krav på presentationen av jaget och kroppen. I sådana miljöer ställs det ibland orimliga krav på ständiga förändringar av identiteten. Trygghet kan således endast uppnås genom att man ständigt förändrar och "förbättrar" presentationen av jaget och kroppen. Detta innebär samtidigt en allt större påfrestning på individens möjligheter att upprätthålla en positiv balans mellan trygghet och självutveckling och därmed större risker för narcissistiska störningar. Man kan givetvis fråga sig varför vissa individer i större utsträckning än andra dras till kritiska miljöer och tenderar att hamna i kritiska situationer, men enligt min mening är det intressantare att fråga sig vad som faktiskt händer med människor när de vistas i sådana sociala miljöer och där dessa miljöer utgör viktiga referenspunkter för utformandet av deras identitet.

Modernitet, kropp och narcissism

Enligt vissa samhällsvetare kännetecknas den samtida västerländska kulturen av en upplösning av olika kulturella och sociala distinktioner (Featherstone 1994). Det är också med utgångspunkt i en sådan diskussion som Lasch och Sennett talar om en narcissistisk kultur eller om en för vår samtida kultur dominerande personlighetstyp. En sådan fokusering på sociala karaktärer skapar emellertid inte utrymme för mer dynamiska resonemang om den ständigt föränderliga relationen mellan individ och samhälle. En given förändring av samhället och kulturen innebär inte nödvändigtvis att det skapas dominerande personlighetstyper som direkt avspeglar dessa förändringar. Däremot kan man tänka sig att kulturella förändringar bidrar till att skapa specifika såväl hinder som förutsättningar för människors identitetsarbete. Det reflexiva skapandet av en identitet och en biografi kan dels handla om självutveckling, dels om ett sökande efter trygghet och en flykt undan ambivalenser och motstridigheter. I det följande avsnittet skall jag diskutera hur några centrala aspekter av den moderna kulturen – kroppskultur och hanterandet av ambivalens – inverkar på den narcissistiska utvecklingen och på utformandet av en identitet.

Kropp och narcissism

Kroppen har i allt större utsträckning blivit en viktig del av den reflexiva konstruktionen av en identitet. Den betraktas inte längre som en biologiskt given och oföränderlig entitet, utan snarare som möjlig att förändra och skulptera efter olika önskemål och idealbilder (Featherstone 1991, 1994; Giddens 1991, 1992). Kroppen har i allt större utsträckning blivit sammankopplad med stil, smak och identitet. Talesättet ”kläderna gör mannen” (eller kvinnan) är delvis inaktuellt; det handlar inte längre enbart om kläder, utan även om en specifik utformning av kroppen. Det finns ett stort antal tekniker som kan användas för att förändra kroppen: workout, aerobics, bodybuilding, plastkirurgi, kosmetika och kost. Fasthet och avsaknad av fett utgör symboliska uttryck för att man har utvecklat ”rätt” attityd till kroppen och att man bryr sig om sin kropp. Fett och slappa muskler kan betraktas som uttryck för slöhet och avsaknad av respekt för den egna kroppen. Allt detta kan givetvis resultera i en extrem och närmast ”sjuklig” kroppsfixering, men det kan även leda till en ökad medvetenhet om kopplingen mellan kropp och hälsa (Miegel 1994).¹⁷

Den ökade medvetenheten om kroppens betydelse för identiteten innebär ökade krav på individens förmåga att i olika sammanhang presentera sin kropp och sig själv. I vissa sociala miljöer ställs det relativt stora krav på förändring och utveckling av kroppen och jaget. Sådana kritiska miljöer kan befrämja självutveckling och mognad, men de kan även ha en negativ inverkan på individens självkänsla och förmåga att utforma en

tillfredsställande identitet. Dessa miljöer präglas ofta av ett ökat risktagande och ett ständigt begär efter förändring. Det enda sättet att nå trygghet och få bekräftelse blir till slut att förändras – att bli större, som bodybuildern, eller att tappa vikt, som anorektikern. I sådana miljöer som t ex gymet saknas det en någorlunda stabil referenspunkt för vad som kan betraktas som en tillfredsställande kropp. Det finns alltid en möjlighet att förändras och att forma kroppen på något annat sätt än tidigare. På gymet finns det ingen förälder som säger att ”du duger som du är”, utan snarare en konkurrens om vem som har vackrast kropp och om vem som lyckas bäst med att förändra sin kropp i önskvärd riktning. Detta innebär inte nödvändigtvis att gymet bör betraktas som en negativ social miljö, utan endast att det finns faktorer och krafter i denna miljö som kan ha en negativ inverkan på individens möjligheter att upprätthålla en tillfredsställande narcissistisk balans.

Craik (1994) citerar några undersökningar som visar att en stor andel av de kvinnor som intervjuats är missnöjda med sina kroppar. Ett sådant missnöje kan resultera i skamkänslor och en rädsla att visa sig på offentliga platser: t ex straden eller andra platser där man visar stora delar av den nakna kroppen. Många tonårstjejer – och förmodligen även killar – utvecklar någon form av störning av kroppsuppfattningen. Medan tjejer utvecklar anorexia eller bulimia handlar det för killars del i större utsträckning om ett behov av att vara störst och ha mest muskler. Med tanke på att dessa tendenser förmodligen är djupt förankrade i den moderna konsumtionskulturen, är det intressant att studera sådana miljöer och kulturer där kroppen står i centrum, som t ex gymkulturen. För att illustrera mina resonemang om gymkulturen kommer jag att använda några citat från den empiriska undersökning jag och Fredrik Miegel genomförde våren 1994 på ett svenskt gym.¹⁸

Träningen på gymet kan givetvis ha en positiv inverkan på kroppsuppfattning och självförtroende, men den kan även bidra till en mer självkritisk och negativ inställning till den egna kroppen. En ung kvinna (24 år) vi intervjuade ansåg att hennes träning hade bidragit till att hon blivit mer fixerad vid sin egen kropp.

”Jag tänker att jag var nog inte så perfekt som jag trodde. Jag har börjat tänka mer på hur kläder sitter på mig, jämfört med mina kompisar. Innan stod jag aldrig framför spegeln, men nu letar jag efter fel. Jag spänner mig framför spegeln när jag är hemma, men aldrig på gymet. Men det är nog snarare så att jag blir glad när något är bra. Jag går inte och deppar ner mig. Jag gör hellre något åt det i så fall.”

På gymet handlar det uteslutande om kroppen och om möjligheter att med hjälp av olika tekniker och metoder förändra kroppen i önskvärd riktning. För många handlar träningen på gymet enbart om att hålla sig i form och att må bra, men för vissa personer utgör gymet en ”helig” plats och en bas för utvecklandet av en specifik livsstil. För sådana personer kan gym-

kulturen också bidra till utvecklandet av en negativ eller ostabil självbild. Från att ha varit en källa till njutning och personlig tillfredsställelse börjar träningen istället att handla om beroende och avsaknad av kontroll över det egna jaget. När träningen inte längre utgör en del av det reflexiva skapandet av en identitet utan istället styr individens handlingar, handlar det inte längre om njutning och kontroll över kroppen, utan om tvång och ständiga besvikelser.¹⁹ En ung man (27 år) i vår undersökning beskriver hur han efter cirka tio års styrketräning i allt större utsträckning har tappat lusten och intresset för denna idrott, utan att för den skull kunna upphöra med sin träning.

”Från början var jag intresserad av styrketräningen och det var ju det som fick mig att träna mer. Men de sista två åren har jag plågats av den. Jag är inte ett dugg intresserad av det. Jag är i själva verket skittrött på det hela, men jag vill ändå inte sluta träna för då mår jag fruktansvärt dåligt. Det är bra att varva fysisk träning med studier, och så vill jag gärna hålla mig up to date. . . . Självförtroendet hänger nog tyvärr ihop med min träning. Skulle jag sluta med styrketräningen skulle nog en del av mitt självförtroende raseras, tror jag. En stor del är nog rent kemiskt. Kroppen anpassar sig till träningen. Och rent kosmetiskt: om jag skulle tappa muskler skulle nog en del av självförtroendet raseras.”

För de personer som ägnar en stor del av sin tid åt styrketräning kommer gymmet i allt större utsträckning att utgöra den viktigaste referenspunkten för utformandet av kroppen och identiteten. Det blir också allt mer problematiskt för dessa personer att avgöra vad som är en rimlig kropp. Istället för att förankra träningen i en livsstil som omfattar olika aspekter av livet, som t ex arbetsliv, föräldraskap, nöjen, umgänge med kamrater osv, kommer de i allt större utsträckning att konstruera sina liv med utgångspunkt i de krav som deras kroppsarbete ställer på träning, kost, sömn och disciplin. Detta resulterar också ofta i att de offerar allt annat för att uteslutande kunna ägna sig åt styrketräning. Deras självkänsla och välbefinnande blir beroende av hur de lyckas förändra sina kroppar. De drivs av ett ständigt begär att förändra kroppen; att bli större och skapa en mer symmetrisk och perfekt kropp.

På gymmet handlar det framför allt om att skulptera och forma kroppen. Med hjälp av olika tekniker, kost, hård träning och dopingpreparat kan en ung, normalt byggd, kille på några år förvandlas till en bodybuilder. Detta sker ofta på bekostnad av andra viktiga saker i livet, som t ex kamrat- och kärleksrelationer, utbildning och andra typer av centrala aktiviteter. Den kropp som skapas kan också upplevas som främmande och otymlig. I *Muscle: Confessions of an Unlikely Bodybuilder*, beskriver Sam Fussell hur han i samband med förberedelserna för en tävling upplever sin kropp.

”I flexed in the mirror, pumped up now for the first time in days, and as my muscles inflated, I saw that my diet had succeeded—at least from the neck down. I was as cut, as sliced and diced, as any professional bodybuilder. But above the neck, when I managed a smile, I saw a stranger. This blond-haired, orange-skinned face smiling back at me was un-

recognizable. The diet had taken its toll. My face was drawn and haggard, my eyes the haunted sockets of a ghoul". (Fussell 1991:230, min kursivering)

Sådana kritiska miljöer som t ex gymmet kan bidra till att skapa en osäkerhet om hur kroppen bör se ut och ställa orimligt stora krav på individens förmåga att upprätthålla en balanserad bild av sig själv och sina möjligheter att förändra kroppen. Det eviga begäret att förändra kroppen kan ha en negativ inverkan på individens möjligheter att utveckla en balanserad uppfattning av sig själv och sin identitet. Det blir med andra ord svårt att reglera självkänslan och uppnå en narcissistisk balans. Med detta vill jag emellertid inte säga att träning på gymmet alltid leder till narcissistiska kränkningar och till störningar i kroppsuppfattning, utan bara att denna miljö kännetecknas av att det ställs ökade krav på individens förmåga att upprätthålla sin självkänsla.

Modernitet, ambivalens och narcissism

Även om det finns en stor oenighet om hur man bör tolka och förstå den samtida västerländska kulturen, anser många samhällsvetare att den präglas av en upplösning eller åtminstone försvagning av vissa centrala sociala distinktioner och av ökade krav på individens förmåga att reflektera över och konstruera en identitet. Den samtida västerländska människan ställs även inför mängder av valsituationer och tvingas ständigt möta sin egen oförmåga att på ett entydigt sätt avgöra vad som är rätt eller fel, bra eller dåligt och farligt eller ofarligt. Enligt Bauman (1990, 1993) måste den samtida människan ständigt konfronteras med en djupt liggande ambivalens. Den samtida kulturen kännetecknas av motsägelser och mångtydigheter. Detta behöver inte få negativa konsekvenser, utan kan snarare leda till en större individuell frihet och till ett ökat moraliskt ansvar inför den andre. Enligt Bauman finns det emellertid hos människor en tendens att vilja undfly känslor av ambivalens och osäkerhet.

I sin bok *Postmodern Ethics* (1993) diskuterar Bauman bl a kärleksrelationer och människors tendens att tillämpa olika strategier för att fly undan de känslor av osäkerhet och ambivalens som väcks i sådana relationer. Dels kan man utveckla olika rutiner, förlita sig på traditioner, följa vissa fastlagda mönster och till varje pris undvika att diskutera de motsägelser och ambivalenser som förekommer i en kärleksrelation. Detta förhållningssätt kallar Bauman *fixering*. Dels kan man ägna sig åt att enbart bejaka de aspekter av kärleksrelationen som innebär njutning och glädje. När det uppstår konflikter eller andra typer av svårigheter väljer man att överge partnern och söka upp en ersättare. Denna typ av postmodernt förhållningssätt – som Bauman kallar *det flytande* – leder till en avsaknad av moral och till en oförmåga att upprätthålla en ansvarstagande relation till den andre.²⁰ Båda dessa förhållningssätt handlar om svårigheter att möta

den andra och att uppnå en jämlik kärleksrelation. Bauman menar också att även om dessa strategier används för att undfly en viss form av ambivalens, leder de snarare till konstruktionen av nya former av ambivalenta förhållningssätt.²¹

Baumans resonemang om ambivalens, moral och kärleksrelationer utgör en lämplig utgångspunkt när man skall diskutera narcissism. Den reflexiva konstruktionen av identiteten innebär en ständig balansgång mellan krav på trygghet och krav på självutveckling. Denna konstruktion måste å ena sidan förankras i det rutiniserade vardagslivet där behovet av bekräftelse och trygghet skall tillfredsställas, å andra sidan måste individen tillåtas att ge uttryck för sitt begär och sin individualitet. Det handlar emellertid om en bräcklig balans och om ständiga risker för misslyckanden och känslor av skam. Den narcissistiska balansen handlar i korthet om individens möjlighet och förmåga att upprätthålla den känsliga balansen mellan behovet av bekräftelse och begäret efter självutveckling. De förhållningssätt som Bauman beskriver i sin bok *Postmodern Ethics* – fixering och bejakandet av det flytande – kan användas för att diskutera individers tendenser att fly undan de ambivalenta känslor som den ständiga balansgången mellan trygghet och självutveckling väcker.

När den narcissistiska balansen störs kan detta leda till en fixering, dvs att det uppstår ett behov av att rutinisera tillvaron och en vägran att möta olika frustrationer. Även om detta förhållningssätt på kort sikt kan invagga individen i en känsla av falsk trygghet, leder det förr eller senare till frustrationer och kränkningar av individens självkänsla. I förlängningen skulle det också innebära att individen är tvingad att undvika alla sociala situationer som kan innebära ett hot mot den bräckliga narcissistiska balansen de på detta sätt försöker upprätthålla. Det andra förhållningssättet Bauman beskriver, dvs bejakandet av det flytande (och av begäret!) innebär att individen utvecklar ett tvång att utveckla sig själv och att på olika sätt förändra sin identitet/kropp. Individen känner sig trygg endast så länge han eller hon upplever nya saker, träffar nya människor och förändras. Denna form av trygghet är emellertid väldigt bräcklig. När individer som ständigt bejaktar begäret misslyckas med att förändra sig själva och sin omgivning leder det till en känsla av värdelöshet och tomhet.

I själva verket är det få individer som fullt ut förverkligar någon av ovan nämnda strategier. De bör snarare betraktas som extrempunkter på en skala som sträcker sig från ett extremt behov av trygghet och bekräftelse till ett fritt flytande bejakande av begär och självutveckling. En av de viktigaste aspekterna av det reflexiva konstruerandet av en identitet är att utan att åstadkomma allt för stora störningar i regleringen av självkänslan kunna uppnå en adekvat balans mellan behov av bekräftelse och begär efter självutveckling. Denna narcissistiska balans återskapas och konstrueras kontinuerligt i vardagslivet. Vissa sociala miljöer ställer emel-

lertid större krav än andra på individens förmåga allt upprätthålla en sådan balans. Dessa miljöer präglas av ökade krav på självpresentation, klädsel, stil och kulturell kompetens. Även om man i sådana miljöer får ett intryck av att det handlar om relativt lättfattliga kulturella koder och budskap, upptäcker man ofta att det skapas känslor av ambivalens och att det lätt uppstår förvirring om rådande normer och värden.

Den ökade fokuseringen på kroppen och strävan efter ungdomlighet har skapat ett behov av att träna och vårda kroppen. En rad människor går varje vecka till olika träningslokaler och gym för att hålla sin kropp i trim. Många gånger menar de som äger gymmen och de som arbetar som instruktörer att träningen handlar om att hålla sig i form och må bättre. Samtidigt befolkas gymmen av människor som är missnöjda med sina kroppar och som av kosmetiska skäl vill förändra och förbättra dessa. För vissa människor innebär även träningen att de mår bättre och att det skapas förutsättningar för en god hälsa, samtidigt som andra mår dåligt av de krav på en vacker kropp som skapas och förstärks i gymkulturen (Fussell 1991; Helling 1994). På samma gång som många instruktörer och gymägare menar väl och i själva verket vill befrämja friskvård, leder deras strävan till skapandet av en kultur där allt är möjligt och där den vackra vältränade kroppen har blivit normgivande. Inom bodybuilderkulturen förekommer en rad motstridigheter och det finns en utbredd dubbelmoral. En stor del av denna kultur handlar om att äta sunt, sova tillräckligt mycket och att sköta kroppen på rätt sätt, men för att uppnå de kroppsliga förändringar som är önskvärda använder dessa individer en rad olika dopingpreparat. På samma gång som de bygger upp sin kropp, medverkar de med andra ord aktivt till att bryta ned och förstöra kroppen (Helling 1994).

En av de kvinnliga aerobicsinstruktörer (30 år) vi intervjuade våren 1994 kände sig väldigt kliven inför sitt eget aktiva deltagande i gymkulturen. Hon uttryckte detta på följande sätt:

”Jag var väldigt kliven till det här från början. Det var så fänigt med alla blanka, tajta kläder. När dom frågade mig om jag ville bli instruktör var jag också kliven, speciellt med tanke på mitt jobb och kroppsfixering. Det här stegrar ju på något sätt ett kvinnoförtryck som ligger på djupet, men jag känner ju själv vad mycket bättre jag mår när jag håller igång.”

Gymkulturen utgör emellertid endast ett exempel på en social miljö där det ställs stora krav på självpresentation och förmåga att uthärda ambivalenser. Det förekommer givetvis ett stort antal sådana sociala miljöer. Ett aktivt deltagande i en sådan miljö kan medföra stora svårigheter att upprätthålla en positiv presentation av jaget och det kan även leda till narcissistiska kränkningar och störningar i den narcissistiska balansen.

Konklusioner

I den samtida kulturdebatten har diskussionen om narcissismens olika former intagit en central position. Kulturkonservativa teoretiker, som t ex Christopher Lasch och Richard Sennett, använder begreppet "narcissism" för att beskriva drastiska och negativa förändringar i den samtida socialkarakären. Enligt Lasch kännetecknas den narcissistiska personligheten bla a av ett "ytligt" och exploaterande förhållningssätt till andra människor. Andra kulturteoretiker, som t ex Thomas Ziehe och Johan Fornäs, lyfter fram positiva och radikala aspekter av den narcissistiska personligheten, som t ex en större känslighet och öppenhet inför andra människor (Ziehe 1989; Fornäs 1991). Enligt min mening saknas det emellertid analyser som förankrar det vi kallar narcissism i en social kontext.

En stor del av det tidigare teoretiserandet kring narcissism bygger i stor utsträckning på psykoanalytiska teorier. Även om det i detta sammanhang finns mycket att hämta hos sådana teoretiker som Freud, Kohut och Lacan, menar jag att det är nödvändigt att omvärdera en del av de antaganden dessa teoretiker bygger på när de utvecklar sina teorier om narcissism. Detta gäller framför allt antagandet om förekomsten av primär narcissism, dvs av ett tillstånd som präglas av ett autistiskt förhållningssätt till omgivningen. Detta antagande bör ersättas med ett antagande om människans primära socialitet och förmåga att relatera till sin omgivning. Sådana tankar förekommer också i stor utsträckning inom vissa moderna psykoanalytiska skolor och hos sådana sociologer som t ex George, Herbert Mead, Erving Goffman och Anthony Giddens.

Syftet med min kritik av stora delar av den tidigare diskussionen om narcissism är att påvisa möjligheter till utvecklandet av en socialpsykologiskt orienterad teori om narcissism (Johansson 1994a, b). Enligt min mening är det mer fruktbart att diskutera narcissism i termer av ett upprätthållande av en balans mellan å ena sidan behovet av bekräftelse och spegling, å andra sidan begäret efter självutveckling, än i termer av en koncentration av libidinösa laddningar till jaget (Freud) eller en konstruktion av ett imaginärt jag (Lacan). Relationen till den andra präglas av såväl begränsningar som möjligheter. Speglingen i den andre bidrar dels till skapandet av en ontologisk trygghet och till en bekräftelse av det egna jaget, dels till ett begär efter något som alltid förblir otillgängligt och ouppnåeligt.²² Denna dynamik kommer att leda till ständiga förändringar av individens identitet.

Narcissism handlar enligt min mening om vissa centrala aspekter av det reflexiva konstruerandet av en identitet och en biografi. Den narcissistiska balansen upprätthålls genom den ständiga struktureringen av en balans mellan vad Giddens kallar ontologisk trygghet och individens strävan att utveckla och förändra sig själv. När denna balans rubbas leder det till vad

man ofta kallar narcissistiska störningar, dvs tomhetskänslor, skam, extrem kroppsfixering och svårigheter att utveckla bärande relationer till andra människor. Enligt min mening är det emellertid nödvändigt att analysera dessa processer i relation till kontextuella faktorer. Vissa sociala miljöer kan beskrivas som kritiska miljöer. Sådana miljöer skapar i större utsträckning än andra förutsättningar för störningar i individens reglering av självkänsla och självbild.

Sociala miljöer som präglas av stora krav på presentation av jaget, ständiga krav på förändringar, en fokusering på kroppen och risker för misslyckanden, kan i vissa fall leda till störningar av den narcissistiska balansen. Sådana miljöer kännetecknas också ofta av motstridiga värderingar och normer och av mottot "allt är möjligt om man bara arbetar tillräckligt hårt". I en sådan miljö finns det stora risker att individen successivt tappar sin förankring i vardagslivet och i sociala relationer och istället uppslukas av en strävan att ständigt förbättra sina resultat och sin kropp. När individen väl upptäcker att han eller hon inte kan bli bättre eller förändra sin kropp i önskvärd riktning kan detta leda till svåra narcissistiska kränkningar. Då detta sker har emellertid individen ofta förlorat sin förankring i vardagslivet och det enda sättet han eller hon kan uppnå trygghet är att fortsätta förändra sin kropp och sig själv. Detta kan leda till rotlöshet och till svårigheter att utveckla positiva sociala relationer. Många bodybuilders upplever sig också som "främlingar", vilket ofta leder till att de enbart umgås med andra människor med samma livsstil.

Även om det i det samtida västerländska samhället förekommer en rad olika kritiska sociala miljöer innebär inte detta att alla individer är narcissistiska. Individer reagerar olika på sociala krav och de tillmäter sociala miljöer olika betydelser i konstruktionen av den egna biografien. Vi lever inte i en narcissistisk kultur och de flesta människor har inte narcissistiska personligheter, men däremot förekommer det vissa sociala miljöer som i större utsträckning än andra kan ha en negativ inverkan på individens möjligheter att upprätthålla en narcissistisk balans. Genom att tillämpa en kontextuell definition av narcissism är det möjligt att identifiera sådana miljöer och diskutera hur man kan motverka störningar i kroppsuppfattning och självbild. En sådan definition av "narcissism" behöver inte heller nödvändigtvis utesluta psykologiska resonemang om individens olikartade resurser att upprätthålla en inre narcissistisk balans (Johansson 1994a).

NOTER

¹ I den anglosaxiska litteraturen har en stor del av denna forskning ägt rum inom ramen för s k "Cultural studies". Denna tradition växte fram i början av 1950-talet och har sina främsta rötter hos tre engelska tänkare: Richard Hoggart, E P Thomson och Raymond Williams. Beteckningen "Cultural Studies" härstammar emellertid från "The Centre for Contemporary Cultural Studies" (CCCS) vid universitetet i Birmingham, men förknippas

framför allt med den grupp av forskare som i början av 1970-talet samlades runt Stuart Hall. Till de mer kända namnen hör Paul Willis, Paul Gilroy, Angela McRobbie och Dick Hebdige. Under 1980- och 90-talen har beteckningen "Cultural studies" importerats i en rad olika länder, fått en allt mer generell innebörd och kommit att beteckna en rad olika teoretiska angreppssätt och intresseområden (Blundell m fl 1993).

² En forskare som varit av stor betydelse för denna förnyelse inom den brittiska kultursociologin är Mike Featherstone, som bl a startade tidskriften *Theory, Culture & Society* 1982. En samlingsvolym med Mike Featherstones kultursociologiska texter finns tillgänglig på svenska.

³ Det bör påpekas att definitionen och avgränsningen av området kultursociologi givetvis är mycket problematisk. I detta sammanhang använder jag termen i en ganska vid mening, dvs för att beteckna studier av massmedie- och populärkultur, estetik och samhälle, livsstil och mode.

⁴ I Sverige har en stor del av den kulturteoretiska diskussionen ägt rum inom de olika centra för ungdomsforskning som bildades i början av 1990-talet, och inom ramen för det nätverk för ungdomsforskare som gått under beteckningen FUS (Forskning om ungdom i Sverige).

⁵ Forskningen om sociologiska karaktärer har djupa rötter i den sociologiska teoribildningen. Här kan bl a nämnas Max Webers studier av den protestantiska etiken, Frankfurtskolans analys av den auktoritära personligheten och David Riesmans distinktion mellan inifrånstyrda och utifrånstyrda sociala karaktärer.

⁶ "Kyss efter kyss på bedrövliga källan han spiller. Hur ofta dyka hans armar ej girigt ned i dess våg för att famna halsen som där han ser men aldrig lyckas att fånga! Ej han vet vad han ser, men vid åsynen likväl han brinner; samma villa som ögat bedrar även eggat hans öga. Varför, o dåre, jagar du så efter flyende bilden" (Ovidius, *Metamorfoser*).

⁷ Freud använde begreppet narcissism bl a i *Trauer und Melancholia* (1917) och *Mas-senpsychologie und Ich-Analyse* (1921).

⁸ Begreppet "primär narcissism" är av central betydelse för den klassiska psykoanalytiska teoribildningen, men återfinns även hos psykoanalytiker som företräder andra skolor (se t ex Mitchell 1974; McDougal 1991)

⁹ Kohut skriver bl a: "Och barnets gryende själv 'väntar sig' – för att använda en term som är otillåtet antropomorfisk men tillräckligt uttrycksfull – en empatisk omgivning som står i samklang med dess psykiska behov och önskningar med samma tveklösa visshet som den nyföddas andningsorgan kan sägas 'vänta sig' att det finns syre i den omgivande atmosfären" (Kohut 1977/1986:88).

¹⁰ Enligt Lacan formas emellertid inte människans psyke enbart i den imaginära ordningen, utan snarare genom det dynamiska samspelet mellan den reala, den imaginära och den symboliska ordningen (se t ex Lacan 1993; Reeder 1988; Johansson 1994).

¹¹ Det är här intressant att notera att Lou Andreas-Salome, som hade en mycket nära kontakt med Freud, var mycket kritisk till Freuds narcissismbegrepp. I artikeln "The dual Orientation of Narcissism" (1921) utarbetade hon en alternativ tolkning av narcissismbegreppet. I sina fragmentariska analyser av narcissism betonar hon de kreativa aspekterna och förmågan att tillfälligt "glömma" självet och identifiera sig med hela existensen. Enligt Lou Andreas-Salome handlar narcissism med andra ord inte enbart om en patologisk störning, utan även om möjligheter till kreativ och konstnärlig verksamhet.

¹² Till skillnad från många andra psykoanalytiker betonar D W Winnicott, i sin teori om skapandet av det s k mellanområdet, mötet mellan barnet och föräldern. Detta möte handlar inte enbart om föräldrarnas bekräftelse av barnet, utan lika mycket om barnets aktiva deltagande i social interaktion och dess förmåga att skapa relationer (se även Hamilton 1982).

- ¹³ Här är Meads beskrivning av utvecklandet av ett själv och relationen mellan "I" och "Me" högst relevant.
- ¹⁴ Thomas Ziehe har i en rad publikationer fört fram en mer "positiv" syn på narcissism. Kortfattat menar Ziehe att vissa narcissistiska drag, som t ex den ökade subjektiva känsligheten för signaler från andra och det ökade kravet på subjektivering, fyller en progressiv och utvecklingsbefrämjande funktion i ungdomskulturen. Även om Ziehe har bidragit till att nyansera narcissismdiskussionen anser jag att hans teoretiserande bidrar till ett allt för lineärt synsätt på relationen mellan samhälle och individ. Ziehe har kritiserats av en rad olika författare (se t ex Ramström 1991).
- ¹⁵ I detta sammanhang kan det vara värt att nämna Johan Asplunds teori om social responsivitet. Asplund har för övrigt i en rad böcker utvecklat teoretiska resonemang som är högst relevanta för socialpsykologisk teori om narcissism (se t ex Asplund 1987a,b; 1992).
- ¹⁶ Begreppet *optimala frustrationer* är hämtat från den psykoanalytiska litteraturen, där man menar att det är viktigt för barnets utveckling att det utsätts för vissa former av frustrationer och prövningar.
- ¹⁷ Jennifer Craik (1994) menar att man inom skönhetsindustrin i allt större utsträckning börjat ta hänsyn till konsumenters behov av produkter som i första hand används för att befrämja hälsa och hygien.
- ¹⁸ Den nämnda intervjuundersökningen om bodybuilding och gymkultur, som har finansierats av idrottens forskningsråd, kommer att presenteras i form av artiklar och rapporter under hösten 1994 och i bokform hösten 1995.
- ¹⁹ Här kan man applicera Giddens (1992) resonemang om olika typer av beroenden och därtill relaterade svårigheter att upprätthålla en reflexiv konstruktion av jaget.
- ²⁰ Bauman är kritisk till Giddens diskussion om "pure relationships". Han anser bl a att det i Giddens bok *The Transformation of Intimacy* (1992) saknas en diskussion om moraliska frågor.
- ²¹ "The ambivalence of fixation, as we saw before, consists in displaying simultaneously the prospects of security and serf-like dependence. The ambivalence of flotation consists, on the contrary, in combining the promise of freedom with the spectre of insecurity" (Bauman 1993:107).
- ²² Denna dynamik har enligt min mening beskrivits på ett bättre sätt av Lévinas än av Lacan. Lévinas betonar att relationen till den andre handlar om den andres frånvaro, men det handlar inte om en ren och skär frånvaro, utan om en frånvaro inom en horisont av framtid, en frånvaro som är själva tiden (Lévinas 1946/1992:74). Relationen till den andre leder enligt Lévinas till ett evigt begär att lära känna den andre; ett begär som också kännetecknas av ett ansvarstagande inför den andre. Enligt Lévinas är jaget och den andre såväl åtskilda som förenade. Den enas existens är otänkbar utan den andres. Detta innebär emellertid inte att jaget och den andre utgör en odelbar enhet. Närhet och dualitet existerar alltid samtidigt.

LITTERATUR

- Andreas-Salome, L. (1964/1987) *The Freud Journal*. New York: Quartet Encounters.
- Alvesson, M. (1989) *Sociala störningar av självet*. Lund: Studentlitteratur.
- Asplund, J. (1987a) *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. (1987b) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Bauman, Z. (1990) *Modernity and Ambivalence*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Craik, J. (1994) *The Face of Fashion. Cultural Studies in Fashion*. London: Routledge.

- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Erikson, E. H. (1968) *Identity, Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
- Featherstone, M. (1991) "The Body in Consumer Culture". I Featherstone, M. Hepworth, M. Turner, B. S. (Red.) *The Body: Social Process and Cultural Theory*. London: SA-GE.
- Featherstone, M. (1994) *Kropp, Kultur och konsumtion*. Stehag/Stockholm: Symposion.
- Fornäs, J. (1991) "Narcissus och det Andra. Könnsordningens särskiljanden och sammanfogningar", I. Fornäs, J. Boethius, U. och Cwejman, S. *Kön och Identitet i förändring. Fus-Rapport nr 3*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Freud, S. (1914/1984) "Om Narcissism", i *On Metapsychology: The Theory of Psychoanalysis*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Freud, S. (1917/1984) Mourning and Melancholia. *The Pelican Freud Library, Volyme 11*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Freud, S. (1921/1986) *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Kultur-Theoretische Schriften*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Freud, S. (1923/1984) The Ego and the Id. *The Pelican Freud Library, Volyme 11*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Frimodt, J. (1985) *Narcissism: Freud, Kohut, Ziehe*. Göteborg: Vinga Press.
- Frosch, S. (1991) *Identity Crisis: Modernity, Psychoanalysis and the Self*. London: Mac-Millan.
- Fussell, S. (1991) *Muscle. Confessions of an Unlikely Bodybuilder*. London: Scribners.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1961) *Asylums. Essays on the Social Situations of Mental Patients and Other Inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1966) *Behavior in Public Places*. New York: Free Press.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behaviour*. New York: Allen Lane The Penguin Press.
- Goffman, E. (1970) *När människor möts. Studiet av det direkta samspelet mellan människor*. Stockholm: Aldus.
- Hamilton, V. (1982) *Narcissus and Oedipus. The Children of Psychoanalysis*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Helling, S. (1994) *Stereoider och starka män. En djupintervjuundersökning*. Centralförbundet för Alkohol- och Narkotikaupplysning. Rapport nr 38.
- Johansson, T. (1994a) Narcissism, fragmentering och ontologisk trygghet. *Fus-rapport nr 6*.
- Johansson, T. (1994b) "Narcissism, begär och det gåtfulla ansiktet: Socialpsykologiska reflektioner". Paper presenterat på sociologkongressen i Växjö, januari 1994.
- Johansson, T. (1994c) "Den postmoderna människans identitet: Reflexivitet och begär" i Miegel, F. och Johansson, T. (red) *Mardrömmar och önskedrömmar. Om Ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Kernberg, O. (1975/1983) *Borderlinetillstånd och patologisk narcissism*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kinston, W. (1983) "A Theoretical Context for Shame". *International Journal of Psychoanalysis*, vol 64.
- Kohut, H. (1975) *The Analysis of the Self*. New York: The International Press.
- Kohut, H. (1977/1986) *Att bygga upp självet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lacan, J. (1949/1989) *Écrits. Spegelstadiet och andra skrifter, i urval av Irene Matthis*. Stockholm: Natur och Kultur.

- Lacan, J. (1993) *The Psychoses. The Seminar of Jacques Lacan. Book III: 1955–1956*. London: Routledge.
- Laplace, J. & Pontalis, J.-B. (1967/1988) *The Language of Psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- Lasch, C. (1984) *Det minimala jaget. Hur man överlever psykiskt i en orolig tid*. Stockholm: Norstedts.
- Lasch, C. (1980/1985) *Den narcissistiska kulturen*. Stockholm: Norstedts.
- Lash, S. och Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Spaces*. London: SAGE.
- Lévinas, E. (1946/1992) *Tiden och den Andre*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- McDougal, J. (1991) *Kroppens teatrar. Psykosomatiska sjukdomar i ett psykoanalytiskt perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Meyrowitz, J. (1988) *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Miegel, F. (1994) "Den begärliga ungdomlighetens tragedi." i Miegel, F. och Johansson, T. (red) *Mardrömmar och önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Mitchell, J. (1974) *Psychoanalysis and Feminism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ramström, J. (1991) *Tonåringen i välfärdssamhället. Om svårigheter att bli vuxen i dagens västerländska kultur*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Rochberg-Halton, E. (1986) *Meaning and Modernity. Social theory in the Pragmatic Attitude*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sennett, R. (1977/1993) *The Fall of Public Man*. Boston. Faber & Faber.
- Stern, D. (1991) *Spädbarnets interpersonella värld ur ett psykoanalytiskt och utvecklingspsykologiskt perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ziehe, T. (1989) "Kulturell friställning och narcissistisk sårbarhet." I. Fornäs, J. m fl (Red) *Ungdomskultur – identitet och motstånd*. Stockholm/Stehag: Symposion.

SUMMARY

Thomas Johansson

Narcissism, The Body and Modernity.

The notion of narcissism is often used and misused within contemporary social theory. Whereas the concept is frequently used in discussions of moral decline and of the negative impact of consumer culture on social character, the aim of this article is instead to put forward a social psychological analysis of narcissism. Goffman's discussion of the presentation of self in everyday life and Giddens' theory of self-identity and modernity, are used as points of departure in an analysis of the social psychological aspects of narcissism. The main argument in the article is that it is necessary to study the contextual aspects of the construction of what is often called "narcissistic disorders". This implies a change of emphasis from narcissism as a general social and cultural disorder, to more specific analysis of critical situations and critical milieux. The article also contains a discussion of the relation between the ambivalent character of modernity, the cult of the body and narcissism. Examples from the gym culture are used in order to highlight some of the arguments in the article.

Omvänd ändamålsrationalitet. Urmänniska och upplevelsesamhälle

CARL-GÖRAN HEIDEGREN

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

1. Den tyske sociologen Gerhard Schulze har i ett voluminöst arbete karakteriserat det samtida tyska samhället som ett *Erlebnisgesellschaft*. Detta skall förstås i en komparativ betydelse: "Titeln utsäger inte att detta samhälle är ett upplevelsesamhälle, utan att det är det mer än andra samhällen, och detta i så hög grad att det lönar sig att fokusera den sociologiska analysen på denna aspekt" (1993:15). Schulzes analyser baserar sig på en omfattande empirisk undersökning genomförd i Nürnberg vid mitten av 1980-talet. Det är inte min avsikt att här presentera och diskutera Schulzes ytterst innehållsrika arbete i sin helhet, utan mitt intresse är riktat mot det i titeln angivna temat. Några ord bör dock sägas för att placera in detta i ett aktuellt diskussionssammanhang.¹

I förhållande till idag ymnigt förekommande individualiseringsteorier (Beck m fl) innebär Schulzes undersökning närmast en "anslutningstes. I vilka former blir samhälle till under betingelse av fortskridande individualisering? Sociologin står inför nya uppgifter." (1993:78) Vi genomlever inte det socialas försvinnande, såsom detta åtminstone som retorisk figur föresvävat t ex Baudrillard, utan nya former av *gemensamheter* uppstår i individualiseringens kölvatten. Den största utmaning som Schulzes studie innehåller torde emellertid vara att dess slutsatser i vissa centrala avseenden befinner sig på kollisionkurs med Bourdieus. I stället för en *vertikal* ordning och hierarki av livsstilar baserad på innehavet av olika former av kapital, framträder i Schulzes diagnos en *horisontell* ordning där ingen är entydigt över- eller underordnad – utan helt enkelt bara annorlunda. "Distinktion är en biprodukt" (1993:545); 1980- och 90-talens Tyskland är inte 1960- och 70-talens Frankrike. *Oublier Bourdieu!*²

Ett upplevelsesamhälle kännetecknas av att de människor som bebor det i hög grad är inriktade på att ha, i en bred bemärkelse, *sköna* upplevelser. En förutsättning för att en sådan typ av livsprojekt skall kunna bli utbrett är att spelrummet av möjligheter genomgått en kraftig utvidgning. Några välbekanta stickord för denna utveckling är höjd levnadsstandard, mer fritid, ökade utbildningsmöjligheter, tekniska framsteg etc. Därigenom möjliggörs för människor att i långt högre grad än tidigare *välja* sina liv. Vardagslivet genomgår en tilltagande *estetisering*. Hur man gestaltar sitt liv blir alltmer till en smakfråga: det gäller att inrätta sitt liv på ett så-

dant sätt att detta upplevs som skönt. En tvål som blott fyller den simpla funktionen att tvätta rent är något passé; dess doft, färg och form måste dessutom appellera till just *mig*. Upplev ditt liv', så lyder upplevelsesamhällets kategoriska imperativ. Denna utveckling går hand i hand med framväxten av en veritabel upplevelsemarknad, där livsstilar och framför allt upplevelser av allehanda slag utbjuds – och efterfrågas – *en masse*. "Livets problemperspektiv förskjuts från en instrumentell till en normativ nivå; i stället för den tekniska frågan 'Hur uppnår jag X?' träder den filosofiska frågan 'Vad vill jag egentligen?' " (1993:33).

Jag kommer nu att snäva in ytterligare på denna uppsats specifika tema. Här följer miniexplikationer av tre centralbegrepp i Schulzes kultur-sociologiska ansats:

Upplevelse – övergående subjektiv process som inbegriper både kropp och medvetande. Som sådan är den inte liktydig med ett passivt mottagande av intryck utifrån, utan inbegriper väsentligen en bearbetning av dessa från subjektets sida. Ett intryck blir till en upplevelse först genom subjektets gestaltande aktivitet.

Upplevelseorientering – genomgående tendens hos en människa att inrikta sitt liv på att hos sig själv frambringa övergående upplevelser med en positiv värdeladdning. I anslutning till att spelrummet av möjligheter utvidgats har strävan efter sköna upplevelser alltmer kommit att bli till grundläggande och övergripande livsproblem och livsprojekt. Alternativa möjligheter är t ex överlevnadsorientering, där förvärvet av livets nödtröft står i centrum för intresset, och pliktorientering, som riktar sig mot ett högre värde av något slag (t ex den inomvärldsliga asketiska livsföringen).

Upplevelserationalitet – strävan att genom påverkan av yttre betingelser framkalla eller utlösa önskvärda subjektiva processer hos sig själv. Upplevelser är i detta fall inte något som blott åtföljer ett visst handlande, utan är från början intenderade som handlingens mål. Upplevelserationalitet är upplevelseorienteringen satt i system: de huvudsakliga instrument som denna rationalitetstyp idag arbetar med är konsumtion, resor, kontakter, tillställningar etc.

Upplevelseorientering och upplevelserationellt handlande har i de västliga välfärdssamhällena under efterkrigstiden kommit att inta en alltmer framträdande plats, och tendentiellt avancerat från att vara undantagstillstånd till att bli *normaltillstånd*. De omfattar en allt större andel av befolkningen; de tar alltmer av förfogbar tid i anspråk; de genomsyrar alltfler livsområden; och de definierar i allt högre grad livets värde och mening. "Det vore en överdrift att säga att den psykofysiska semantiken /upplevelseorientering/ avlöst den ekonomiska. Det står emellertid klart att tyngdpunkten har förskjutits" (1993:258).

2. Även om explicita referenser saknas så förefaller det uppenbart att Schulzes begrepp om upplevelserationalitet och upplevelserationellt handlande är inspirerade av vad Arnold Gehlen³ karakteriserat genom de inte helt lättöversatta uttrycken *Umkehr der Antriebsrichtung* och *Inversion der Verhaltensrichtung*. Jag kommer i det följande att tala om omvänd ändamålsrationalitet. För Gehlen utgör den omvända ändamålsrationaliteten ingenting mindre än en antropologisk och handlingsteoretisk grundkategori.⁴ Låt oss titta något närmare på hans resonemang.

Gehlen beskriver den omvända ändamålsrationaliteten på följande sätt: ”Den består i att människan inte sätter som mål för sitt handlande en nyttoinriktad förändring i yttervärlden, utan en biologiskt meningslös förändring av det *egna subjektiva tillståndet*. I detta fall eftersträvas alltså ett inre tillstånd som bringas åstad med hjälp av ett lämpligt förhållningssätt som upptäckts av en slump eller på experimentell väg.” (1983b:200) Med *ändamålsrationalitet* avses vanligtvis ett handlande som gör bruk av bestämda *medel* i syfte att uppnå en bestämd förändring – i form av ett bestämt *mål* – *av yttervärlden*. *Omvänd* är ändamålsrationaliteten när den handlande gör bruk av bestämda medel för att uppnå en bestämd förändring av sitt eget *inre* tillstånd. Denna rationalitetsforms antropologiska djupdimension framgår av följande citat från samma Gehlen-text: ”Förändringen av det egna inre tillståndet, av medvetande- och driftstillståndet, är något som eftersträvas på alla kulturnivåer och på de mest skiftande tekniska sätt.” (s 201) Denna rationalitetsform är i själva verket lika gammal som människan som kulturvarelse. I *Urmensch und Spätkultur* från 1956 heter det: ”Oangivbart tidigt har man tekniskt underlättat omvändningen av driftsriktningen. Alkoholiska, sexuella och toxiska excesser, svindel- och dansexstaser är urgamla . . .” (s 266). De som vågade sig fram längst och excellerade i denna manipulation av sitt eget inre var de inverterade, paranormala människorna, undantagsmänniskorna – schamanerna.

Hur skall denna antropologiska grundkategori närmare förstås? ”Till att börja med måste dessa extaser förstås utifrån avlastningssynpunkten, de utgör sprängningar av vardagen och dess plikter, ett upplösande av ordningsregler och disciplineringsvanor . . . Tillstånd av detta slag utgör avlastningar redan av det skälet att de är specifikt *samtida*, bekymren om framtiden, trycket från det förgångna och samvetet tiger still.” (1956:269–70). Den *orgiastiska* extasen utvecklar därutöver ett av människans grund- och särdrag till sin fulländning: nämligen vad Gehlen kallar *Entdifferenzierung*. Härmed avses det förhållandet att människan inte är i besittning av några entydiga, från varandra skarpt avgränsbara drifter, utan dessa är plastiska och kan till en viss grad övergå i varandra (så som för Freud sexualdriften kan anta de mest skiftande gestalter). Detta förhållande blir

människan medveten om och driver till fullbordan i den orgiastiska ekstasen, varför hon kan sägas fullborda sitt människoblivande i denna.⁵

I en text från 1959 slår Gehlen så en vid båge från urmänniskan till sin egen samtid: ”Den direkt eftersträvade förändringen av det inre tillståndet spelar såsom upplevelseberikning idag en mycket framträdande roll för det isolerade, enskilda medvetandet; film, radio och teve tjänar detta syfte” (1983c:356)⁶ Från detta citat är det i sin tur inte svårt att slå en ytterligare båge till Schulzes analys av upplevelsesamhället.

3. Upplevelserationalitet är omvänd ändamålsrationalitet. Det signalerar djupgående förändringar med avseende på mänskligt liv och leverne när en handlingstyp genom vilken man tidigare ställde sig utanför gällande ordningar har kommit att (tendentiellt) bli dominant i människors livsorientering. Vad som varit undantagstillstånd har blivit till normaltillstånd: med en Weber-inspirerad vändning skulle man kunna tala om den karismatiska handlingens alldagliggörande. Från att ha varit ett handlande i hög grad förbehållit paranormala personer och reserverat för bestämda tidpunkter har den omvända ändamålsrationaliteten blivit något alldagligt. De västerländska samhällena har därmed inträtt i en fas av vad Schulze kallar *inåtriktad modernisering*. Modernisering har länge varit i princip liktydigt med *utåtriktad* ändamålsrationellt handlande: förbättrade maskiner, större vinstmarginaler, effektivare förvaltning etc. ”Samtidigt som den utåtriktade moderniseringen fortskrider . . . erövrar sedan några decennier tillbaka en inåtorienterad variant av ändamålsrationalitet mark: upplevelserationaliteten” (1993:419). Den omvända ändamålsrationalitetens dominerande verksamhetsfält är idag en inåtorienterad konsumtion. I en nyligen publicerad kulturfilosofisk uppsats skriver Schulze: ”Vid upplevelserationell konsumtion har produkter status av medel för inre ändamål; man väljer dem för att försätta sig själv i bestämda tillstånd” (1994:109). Ur denna synpunkt – upplevelserationalitetens – består ingen skillnad mellan en dikt av Rimbaud och en film med Rambo; båda kan fungera som medel för att frambringa en upplevelse med positiv (’skön’) värdeladdning.

Är den inåtriktade moderniseringen riskfri. Knappast, utan även i detta avseende lever vi idag i tilltagande grad i ett risksamhälle. Schulze diskuterar speciellt två hotande faror: å ena sidan *osäkerheten* i fråga om vilka upplevelser som ’verkliga’ är eftersträvansvärda, å andra sidan *besvikelsen* som uppstår när upplevelsen inte visar sig motsvara förväntningarna. Upplevelseorienteringen genererar således sina egna risker. Man kan i sammanhanget dessutom tala om en överproduktionskris, en ”galopperande inflation av möjligheter” (1993:91): ju mer man kan välja mellan, desto svårare blir det att veta vad man ’egentligen’ vill, och desto lättare att tappa orienteringen i tillvaron.⁷ I den anförda kulturfilosofiska uppsatsen

närmar sig Schulze med raska steg en adorno-gehlensk kulturpessimism: upplevelsesamhället som *Spätkultur*.⁸ ”Upplevelseorienteringens fat saknar botten, men materialet att fylla det med minskar. Tror någon på fullt allvar att utvecklingen kan fortgå på samma sätt i ytterligare tjugo år?” (1994:124)⁹.

Det är näraliggande att invända mot Schulze att han alltför oproblematiskt utgår ifrån att de västerländska samhällena av idag utgör överflödssamhällen, dvs att själva premissen för hans analyser kan ifrågasättas. Även om det skulle vara rimligt att utgå ifrån att vi under ett par decennier levt i ett överflödssamhälle, så tyder en hel del på att detta förhållande nu håller på att förändras, att många människor åter gör erfarenheten av knappa resurser. Kanske är det så. Den fråga som i så fall inställer sig är: Hur förmår upplevelseorienterade människor att ställa om sig till överlevnadsorientering? Här blottläggs en friktionsyta som ger problemet med knappa resurser dess aktuella och brisanta form. Att en omvänd ändamålsrationalitet i så hög grad blivit till normaltillstånd utgör ett *novum* i mänsklighetens historia. I vad mån är detta en irreversibel process som framledes kommer att sätta sin prägel på – till att börja med – västerlandets utveckling?

NOTER

- ¹ Gerhard Schulze (f 1944) är professor i empiriska socialforskningsmetoder vid universitetet i Bamberg. Det finns all anledning att önska Schulzes undersökning en livlig reception inom svensk kultursociologi och ungdomsforskning. Med sin teoretiska och metodiska medvetenhet, varje steg som tas är föremål för metareflexioner, i kombination med att ett omfångsrikt empiriskt material bearbetas, kan den betraktas som förebildlig. Schulzes bok har anmälts av bl a Axel Honneth i *Merkur* (46, 1992:522–527) och av Hans-Peter Müller i *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (45, 1993:778–780). I den annars så receptiva tidskriften *Theory, Culture, and Society* har jag däremot ännu inte kunnat finna någon reaktion. Schulzes studie tillhandahåller en hel del av de ”empiriska analyser” som t ex Mike Featherstone efterlyser. Se ’Lifestyle and Consumer Culture’, i dens, *Consumer Culture & Postmodernism*, SAGE Publications, (1991:84).
- ² Det sistnämnda är naturligtvis en våldsam överdrift. Jag hoppas i framtiden kunna återkomma till detta intressanta tema: Schulze kontra Bourdieu. I Tyskland är diskussionen redan i full gång: Se t ex *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*, (red) Ingo Mörth & Gerhard Fröhlich, Frankfurt & New York (1994).
- ³ Om Arnold Gehlen (1904–1976) och hans intellektuella karriär skulle mycket kunna sägas, men det skall inte göras här. Nämnas bör dock att Gehlen från 1947 var professor i sociologi och psykologi vid förvaltningshögskolan i Speyer, samt från 1962 och fram till sin emeritering 1969 professor i Sociologi vid tekniska högskolan i Aachen. Se vidare Karl-Siebert Rehberg, ”Metaphern des Standhaltens. In memoriam Arnold Gehlen”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (28, 1976:389–398).
- ⁴ Den kan vara bådadera därför att Gehlen försöker bygga upp en allmän antropologi just utifrån handlingen. I en tidig uppsats om Schopenhauer anför Gehlen uttrycket *Umkehr des Lebenswillens* som vore det ett citat; något sådant citat har dock inte kunnat beläggas hos Schopenhauer (se 1983a:42, samt utgivarens anmärkning på sidan 431).

- ⁵ En annan form av ekstas, den *asketiska*, tematiserar och driver enligt Gehlen på liknande sätt ett annat av människans grund- och särdrag till sin fulländning: *instinktreduktionen* (se t ex 1956:271).
- ⁶ Den omvända ändamålsrationalitetens antropologiska spännvidd anger Gehlen när han på ett annat ställe skriver: "... den sträcker sig från intenderade tillstånd av ekstas, t ex schamanernas flugsvamprus, till sittplats i biosalongen" (1956:70).
- ⁷ Schulze kan därför karakterisera sitt arbete som "ett försök att tolka dagens samhälle utifrån den allmänna strävan efter att finna orientering" (1993:72).
- ⁸ Den egentligen helt osannolika personliga vänskapen mellan Adorno och Gehlen, som Helmut Schelsky berättar om (se 'Zur Entstehungsgeschichte der bundesdeutschen Soziologie. Ein Brief an Rainer Lepsius', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (32, 1980:417), torde ha haft sin grund i att båda var kultur dinosaurier i en post-dinosaurisk tid: Se t ex deras intressanta 'Streitgespräch' från 1965: 'Ist die Soziologie eine Wissenschaft vom Menschen?', i Friedemann Grenz, *Adornos Philosophie in Grundbe-griffen. Auflösung einiger Deutungsprobleme* (Frankfurt am Main, 1974:225–251).
- ⁹ Medan Gehlen ännu talar om *Konsumpassivismus* och *Konsumquietismus* (se t ex 1957:44f), och överhuvudtaget närmast ligger i linje med avsnittet om 'Kulturindustrin' i *Upplysningens dialektik*, så ser Schulze, i anslutning till nyare forskning, konsumtion som en i hög grad aktiv process. "Vi, allmänheten, måste inse, att vi förtjänar den situation som vi befinner oss i." (1993:549) Se här t ex Mike Featherstone, 'Theories of Consumer Culture', i *Consumer Culture & Postmodernism*; 13–27.

REFERENSER

- Gehlen, Arnold (1956) *Urmensch und Spätkultur. Philosophische Ergebnisse und Aussagen*, Bonn.
- Gehlen, Arnold (1957) *Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*, Hamburg.
- Gehlen, Arnold (1983a) 'Die Resultate Schopenhauers', i *Arnold Gehlen. Gesamtausgabe. Bd 4. Philosophische Anthropologie und Handlungslehre*, (red) Karl-Siegbert Rehberg, Frankfurt am Main, 25–49 /1938/.
- Gehlen, Arnold (1983b) 'Über instinktives Ansprechen auf Wahrnehmungen', i *Gesamtausgabe. Bd 4*, 175–202 /1961/.
- Gehlen, Arnold (1983c) 'Soziologie als Verhaltensforschung', i *Gesamtausgabe. Bd 4*, 351–365 /1959/.
- Schulze, Gerhard (1993) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt am Main & New York /1992/.
- Schulze, Gerhard (1994) 'Gehen ohne Grund. Eine Skizze zur Kulturgeschichte des Denkens', i *Philosophische Ansichten der Kultur der Moderne*, (red) Andreas Kuhlmann, Frankfurt am Main, 79–130.

SUMMARY

Carl-Göran Heidegren

Inverted goal-rationality. Urmensch and Erlebnis-society.

The article takes its point of departure in a recent attempt at a synthesis in the sociology of culture by Gerhard Schulze. It focuses on the concept of *Erlebnis*-rationality, i.e. acting aimed at bringing about an intended change of one's inner subjective state. This concept is related to a fundamental category in Arnold Gehlens anthropology and theory of action: *Umkehr der Antriebsrichtung*, that I choose to call "inverted goal-rationality". Gehlen traces this kind of action – in the form of orgiastic and ascetic ecstasies – back to the

beginnings of mankind. Inverted goal-rationality is today a central and wide-spread orientation in the life of Western man – e.g. in the form of consumption for the purpose of having a certain positive *Erlebnis*. Finally, the article poses the question what it means for a society that an inverted goal-rationality has attained such a central position.

Sociologins objekt eller politikens begrepp? Reflektioner kring begreppet "civilt samhälle"

ROLF LIDSKOG

Högskolan i Örebro. Institutionen för samhällsvetenskap

1. Inledning¹

"Since Comte, the sociological tradition has been anchored in its emphasis on civil society, particularly in sociology's development within French, English and American society" (Alvin Gouldner 1980:367). Samtidigt med detta starka påstående om det civila samhällets centrala betydelse för sociologin, så är begreppets värde satt i tvivelsmål. Här finns såväl politologer som sociologer, som argumenterar för att begreppet inte har något vetenskapligt och analytiskt värde, att begreppet är att se som politiskt. Vid Sveriges Sociologförbunds årsmöte 1994 – som hade temat "Staten, marknaden och det civila samhället" – riktades stark kritik mot såväl trikotomin stat-marknad-civilt samhälle som begreppet "civilt samhälle".

Begreppet "civilt samhälles" historia och skiftande innebörd är relativt omtvistad, och det finns mängder med (idé)historiska översikter över dess innebörd. Vad som är omtvistat är dess vetenskapliga status; i vad mån det överhuvudtaget är användbart i analyserandet av det moderna samhället. För sociologin är diskussionen speciell eftersom det finns sociologer som likt Gouldner hävdar att det är det civila samhället som utgör disciplinens objekt. Jag ska i denna artikel försöka förklara varför det finns så motsägelsefulla uppfattningar om begreppet inom sociologin och därefter kritisera inläggen på sociologförbundets årsmöte för att vara ensidiga i den bemärkelsen att de endast tar fasta på en viss begrepps innebörd utan att diskutera andra, idag existerande, innebörder. Mitt angreppssätt är närmast att se som begreppshistoriskt och min utgångspunkt är att ett historiskt perspektiv på begreppet "civilt samhälle" är viktigt för diskussionen om dess nuvarande status och relevans.

Uppsatsen har följande uppläggning: I nästa avsnitt kommer jag att presentera två olika begrepps innebörder, en liberal och en marxistisk. I min redogörelse för dessa två perspektiv kommer jag att betona att dagens varianter uppvisar stora skillnader jämfört med de ursprungliga formuleringarna. I det tredje avsnittet söker jag besvara frågan om vad sociologer

menar med begreppet "civilt samhälle" när de pläderar för att det är objekt för det sociologiska tänkandet. Jag kommer att argumentera för att man här ger "civilt samhälle" en tredje innebörd, nämligen som den sfär som förser samhället med social integration. I diskussionen om huruvida det civila samhället ska ses som sociologins objekt urskiljer jag två ståndpunkter, där den ena är begränsad till att gälla sociologins uppkomst (den genetiska frågan), medan den andra ståndpunkten diskuterar sociologin generellt (den ontologiska frågan).

Efter denna diskussion om civilt samhälle som sociologins objekt återvänder jag i ett fjärde avsnitt till frågan om vilken sociologisk kritik som riktats mot det civila samhällets begrepps innebörd. Jag tar framför allt fasta på den kritik som Göran Ahrne och Thomas Brante formulerade vid Sociologförbundets årsmöte. Denna kritik finner jag relevant vad gäller den neoliberal synen på det civila samhället medan en neomarxistisk innebörd helt undgår kritiken – ja, snarare uppvisar detta perspektiv precis det som Ahrne och Brante efterlyser. De kritiserar synen på det civila samhället som en homogen svär karakteriserad av fri interaktion och avsaknad av kamp och konkurrens – vilket ter sig märkligt när det idag finns marxistiskt inspirerade sociologer som just hävdar att det civila samhället innehåller heterogena sociala praktiker, motstridiga intressen och social kamp. Mot denna bakgrund argumenterar jag för att deras kritik är missvisande, den är giltig endast för en viss innebörd av "civilt samhälle" (må vara att denna innebörd är vanlig i den svenska offentliga debatten).

I det femte avslutande avsnittet sammanfattar jag min diskussion: hur sociologin förhåller sig till begreppet "civilt samhälle" är helt beroende av vilken innebörd man ger begreppet. Och det som gör begreppet extra problematiskt är att författare ofta ger begreppet såväl en analytisk som en empirisk innebörd.

2. Det civila samhällets begreppshistoria

Jag ska i detta stycke diskutera framväxten av två olika innebörder av begreppet det "civila samhället". Dessa innebörder uppstår inte slumpmässigt eller av renodlat rationella skäl. De är kontextuellt bestämda svar på en viss sociopolitisk problematik (Farr 1989). Inom denna artikels ram finns dock inte utrymme för att diskutera begrepps innebördernas samhälleliga kontext i någon nämnvärd utsträckning. Jag fokuserar således ganska ensidigt på innebörden, utan att nämnvärt gå in på orsakerna till begreppets utveckling och förändring.²

Det liberala perspektivet

Aristoteles är den person som först förknippas med begreppet "civilt samhälle" (Held 1987, Keane 1988b). I hans tänkande har dock begreppet en mycket annorlunda innebörd än vad det senare kom att få. "Civilt samhälle" (*koinonia politiké*) var ett begrepp som täckte in såväl staten som samhället. Enkelt uttryckt kan sägas att Aristoteles diskuterade det *civiliserade samhället*, och kontrasterade det mot det *barbariska*. Det var först i det civiliserade samhället som politik och etik var möjligt, eftersom det var i det civiliserade samhället som medborgarskapet uppstod med dess rättigheter och skyldigheter. Det civila samhället var här således detsamma som det politiska samhället.

I samband med nationalstatens uppkomst och utveckling (från senmedeltiden och framåt) började en rad samhällsfilosofer diskutera statens relation till samhället. De tidigaste tänkarna – som t ex Machiavelli och Hobbes – betonade statens överhöghet över medborgarna. För Thomas Hobbes (1651/1968) var detta mycket tydligt: människan är egoistisk och i ett oreglerat samhälle finns inga incitament för samarbete, socialt ansvar, solidaritet etc. Hobbes lösning på detta problem var upprättandet av ett samhällskontrakt där medborgarna skapar en suverän statsmakt som kan skapa och upprätthålla ordning. Samtidigt som Hobbes argumenterade för behovet av en suverän makt i samhället, så sökte han att försvara en sfär fri från statens ingripande, en sfär där handel, näringsliv och den patriarkala familjen återfinns. Med John Locke (1691/1984) sker en tyngdpunktsförskjutning. Likt tidigare tänkare såg han det civila och det politiska samhället som identiskt, och den centrala skillnaden är här fortfarande mellan ett primitivt och ett civiliserat samhälle. En stor skillnad gentemot Hobbes tänkande är dock att Locke tar människans naturliga (och gudagivna) rättigheter som utgångspunkt för sin diskussion om samhälle och stat. Det är för att skydda dessa rättigheter (*life, property and estate*) som ett samhällskontrakt skapas. Därmed ifrågasätts statens ovillkorliga överhöghet, den är endast legitim så länge den försvarar dessa rättigheter.

Det perspektiv som i sina rudiment finns formulerat hos Locke utvecklas från 1750 till 1850 av tänkare som Adam Ferguson (1767/1966), Alexander de Tocqueville (1840/1981) och Thomas Paine /1791/1985) (se Keane 1988b). Här etablerades ett perspektiv – som jag härnäst kommer att kalla *det liberala*, där civilt samhälle och stat ses som varande i konflikt med varandra. Mest tydligt framkommer det hos Paine (1791/1985), som gör en tydlig skillnad mellan stat och samhälle. Individer föds med naturliga rättigheter och naturliga behov, de har därmed ömsidiga intressen vilket i sin tur leder till arbetsdelning och ett fritt handelsutbyte. Individernas naturliga känsla av solidaritet stärks ytterligare av deras interaktion på (den fria) marknaden. Det civila samhället är här en

naturlig sfär grundad i individens naturliga rättigheter och denna sfär kännetecknas av harmoni, frihet och självreglering. Därmed är det naturligt att, som Paine gör, argumentera för att medborgarnas rättigheter ska ha ovillkorlig precendens över staten. Staten är endast legitim så länge den har aktivt stöd från medborgarna. Paine kontrasterar sitt naturliga, självreglerande samhälle med begränsat styre med det han ansåg vara despotiska stater i Europa där en förväxt stat fragmentiserade och förstörde det civila samhället.

Idag sker sällan en diskussion utifrån ett renodlat klassiskt liberalt perspektiv, utan snarare rör det sig om en ny conceptualisering, och av det skälet benämner jag denna syn på civilt samhälle för den *neoliberal*.³ I Sverige har det de senaste tio åren allt starkare utvecklats en diskurs om det civila samhället där begreppet ges en mycket bestämd och positiv innebörd. Här finns t ex historikern Håkan Arvidsson, sociologen Hans Zetterberg och statsvetarna Lennart Berntsson och Nils Karlsson. De förenas i en gemensam syn på det civila samhällets avgörande roll i skapandet av en positiv samhällsutveckling. Flertalet av dem har även en politiskt-normativ strategi för hur samhället ska utvecklas i denna riktning. I sin avhandling i statsvetenskap (1993) tydliggör Nils Karlsson denna syn, en avhandling med den mycket belysande undertiteln *An Inquiry concerning the Invisible Hand in Politics and Civil Society*.

Karlsson (1993:77) definierar "civilt samhälle" som "the non-political relationships and behavioral patterns between a large number of interdependent actors within a given political territory". Det civila samhället är indelat i två system, nämligen marknader och gemenskaper (*communities*) och dessa två system utgör huvudarenorna för det civila samhällets aktörer. Dessa system skapar två olika typer av interaktionssituationer. Kännetecknande för *gemenskaperna* är att relationerna är informella, intensiva, varaktiga och mångdimensionella. För Karlsson rör det sig om relativt små grupper av aktörer inom detta system.⁴ *Marknaderna* kännetecknas av privat egendom, civila rättigheter och ekonomiska friheter. *Staten*, som är det civila samhällets kontrast, definieras som en organisation som kontrollerar våldsanvändningen i samhället som helhet, och politik ses här som statens beslutsprocess definierad som beslut fattade å andra människors vägnar.

Utgångspunkten för den karlssonska samhällsuppfattningen är dikotomi mellan spontan och reglerad ordning, en dikotomi som han explicit härleder från nobelpristagaren Friedrich von Hayeks samhällsfilosofi (Hayek 1973, 1979). Genom spontana sociala processer uppkommer och vidmakthålls en räckja självorganiserade (och ibland även självreglerande) sociala strukturer. Dessa strukturer är således inte att se som rationellt skapade genom politiken, eller ens skapade via ett gemensamt beslut. Istället handlar det här om oavsiktliga konsekvenser som på en aggregerad nivå

skapar en social ordning. Karlsson kallar denna argumentation för "invisible-hand explanation". Och visst är benämningen relevant, då hans synsätt har många likheter med Adam Smiths. Det politiska problem som Karlsson vill uppmärksamma är att staten med dess reglerande ordning har trängt undan marknadernas och gemenskapernas spontana ordning och i sin avhandlings avslutande kapitel ger han en strategisk-normativ rekommendation: samhället måste avpolitiseras genom "bringing civil society back in" (Karlsson 1993:203). Rent konkret innebär det att den privata egendomsrätten, privata initiativ och affärsverksamhet (återigen) ska stärkas. Ja, enligt honom själv innebär hans recept att demokratin förbättras, social ordning befrämjas samt att de svaga och de som har det illa ställt får en bättre situation (Karlsson 1993:177).

Statsvetaren Mats Dahlkvist (1994) riktar en mycket stark kritik mot dagens svenska liberala begrepps användning (vilken Karlsson representerar). Enligt Dahlkvist finns det ingen idéhistorisk politisk teori som denna syn kan förankras i, utan denna begrepps innebörd är helt nutida. Som vi sett ovan fokuserar ett klassiskt liberalt perspektiv på samhället i sin helhet. Med det civila (eller politiska) samhället avses samhället i sin helhet. Vad dagens svenska neoliberala tänkare gör är att istället se civilt samhälle som en diskret sfär skild från staten. Delar av detta synsätt kan finna stöd i Paines syn på det civila samhället som en naturlig och harmonisk sfär, men i stort är denna begrepps innebörd att se som nutida.⁵ Det neoliberala perspektivet ser det civila samhället som en delsfär i konflikt med den statliga delsfären på grund av att staten invaderat områden där (det civila) samhället spontant skapar en bättre ordning. Det civila samhället är i denna version avpolitiserat, dess befolkning utgörs inte av politiska medborgare utan snarare av individer utrustade med naturliga fri- och rättigheter. Det civila samhället blir därmed närmast likställt med en privat och opolitisk sektor. I en nyutkommen bok definieras det för övrigt som "en spontan ordning av fritt och personligt baserat utbyte . . . Överhuvud är frivillighet och personliga lojaliteter civilsamhällets mest utmärkande karakteristika" (Arvidsson, Berntson & Dencik 1994:85f, se även t ex Arvidsson & Berntson 1980:19). Den klassiska liberala synen där civilt samhälle betecknar hela samhället har här ersatts med en samhällssyn där den statliga sfären kännetecknas av utövande av makt medan den privata sfären kännetecknas av individuell frihet. Denna neoliberala begrepps innebörd är inte begränsad till Sverige, utan i hela den anglosachiska världen finner man idag liknande innebörder (Wood 1990).

Det marxistiska perspektivet

För Hegel utgör det civila samhälle (*Bürgerliche Gesellschaft*) den totala motsatsen till Paines idylliska innebörd. I Hegels tappning är samhället indelat i tre separata sfärer: familjen, det civila samhället och staten. Dessa tre sfärer är dialektiskt relaterad till varandra, där det civila samhället representerar en fas i utvecklingen från den etiska familjen till den etiska staten (Pelczynski 1984, Taylor 1986a). Utvecklingen går därmed från en omedelbar och odifferentierad enhet (familjen) via en öppen oenighet och partikularism (civilt samhälle) till ett stadium där det partikulära syntetiserades till en konkret enhet (staten). För Hegel var således det civila samhället inte den naturliga och harmoniska sfären för fria individer, utan tvärtom en historiskt producerad sfär som kännetecknas av konflikter. Hegel såg staten som den etiska instans som har ansvar för att begränsa det civila samhället (och inte tvärtom, som Paine ansåg). Politiken är dessutom koncentrerad till staten och därmed uppstår ett avpolitiserat civilt samhälle.

Marx tar sin utgångspunkt i Hegels tänkande, men hans formuleringar är att se som en långtgående kritik av Hegels teori (Perez-Diaz 1978). Likt Hegel såg, Marx civilt samhälle (*Bürgerliche Gesellschaft*) som en historiskt producerad sfär, men han motsatte sig mycket starkt Hegels syntes mellan stat och civilt samhälle. Staten var för Marx ingen neutral medlare mellan partikulära intressen, utan ett redskap för den dominerande klassen. I Marx samhällsteori fick dessutom det civila samhället en betydligt mer undanskymd roll. Marx definierade det civila samhället som alla relationer utanför staten, samtidigt som han såg ekonomin som den dynamiska delen i samhället. Det civila samhället består främst av arbete, produktion och utbyte och det civila samhällets icke-ekonomiska aspekter såg han som residuala och reaktiva (Pelczynski 1984:1–2). Det civila samhället sågs som en opolitisk arena för "selfish competition, capitalist exploitation and class inequality" (Giner 1985:250). Genom att fokusera hur strukturella faktorer inom ekonomin influerade både staten och det civila samhället punkterade Marx den idylliska synen på det civila samhället (som bl a Thomas Paine formulerat). Det är inte fria individer utrustade med naturliga rättigheter som är grunden för det civila samhället. Nej, istället är det den ekonomiska strukturen som är grunden för alla aspekter av den sociala ordningen, lagstiftning, ja staten själv. Ekonomins avgörande och dominerande roll i det civila samhället är att begreppet som sådant förlorade mycket av sin tidigare relevans (jfr Hunt 1990). Detta kom dock att ändras med Antonio Gramsci (1971).

Gramsci utgick från den marxistiska uppdelningen i bas–överbyggnad, men gav det civila samhället en betydligt mer central plats genom att han placerade det i överbyggnaden. I överbyggnaden finns två nivåer, en nivå

som han benämner civilt samhälle och som täcker det vi ofta kallar "privat" och en nivå som han benämner politiskt samhälle, eller stat. Gramsci kritiserade en alltför deterministisk syn på relationen bas-överbyggnad och hans teori kan ses som en långtgående politisering av det civila samhället. Klasskampen är en kamp om hegemoni, och denna kamp sker inom det civila samhället. Gramscis idéer har inneburit ett förnyat intresse bland marxister att diskutera det civila samhället, dess struktur och relation till andra sfärer i det kapitalistiska samhället (Bobbio 1988). Ett *neomarxistiskt*⁶ perspektiv har skapats som utgår från en marxistisk samhällsförståelse, men söker att betona det civila samhällets roll i det kapitalistiska samhället. Doktrinhistoriskt har detta perspektiv hämtat inspiration från Hegel, den unge Marx och Gramsci, och syftet har varit att transcendera dikotomierna samhälle-stat och bas-överbyggnad (jfr. Arato 1994 och Urry 1981). Från ett empiriskt perspektiv var den faktiska kamp som en mängd icke-klassbaserade rörelser utkämpade (exempelvis befrielse-rörelser i Syd, nya sociala rörelser i Väst och dissidentrörelser i Öst) ett viktigt skäl till att man sökte utveckla det civila samhället som mer autonomt i förhållande till ekonomin och staten. Ett exempel är Jean Cohen (1983), som hävdar att de nya sociala rörelser som dykt upp i det moderna kapitalistiska samhället har förändrat dess struktur på ett avgörande sätt vilket gjort att ortodox marxism inte kan tjäna som utgångspunkt i analysen av emancipatorisk kamp.⁷ Alvin Gouldner (1970, 1980) är ett annat exempel, då han söker visa att den kapitalistiska utvecklingen skapat nya organisationsformer. Han kritiserar Marx för att han "... lacked a systematic focus on social organization as a distinct level of social structures, whether of limited purpose organization or multibonded communities" (Gouldner 1980:363). Detta är ett grundproblem hos marxismen, eftersom ignorering av det civila samhällets sociala och politiska dimensioner innebär ett förespråkande av centralism: "The more Marx ignored and devaluated civil society, the more he formulated a socialism without safeguards, a socialism whose rise to power could only take the form of centralization" (Gouldner 1980:355).⁸

I ett neomarxistiskt perspektiv ses det civila samhället som en sfär mellan stat och ekonomi, och utgör platsen för social reproduktion och social kamp. Ett tydligt exempel är här den brittiske sociologen John Urry (1981). Med utgångspunkt i en konstruktiv kritik av Gramscis samhällsteori arbetar Urry fram en neomarxistisk teori om det kapitalistiska samhället. Genom att placera det civila samhället mellan bas och överbyggnad anser han sig övervinna den vanliga dikotomin mellan vad han kallar marxistisk funktionalism (ekonomisk reduktionism) och marxistisk humanism (voluntarism). Urry argumenterar för att det kapitalistiska samhället har en viss anatomi, att det finns specifika relationer mellan olika strukturer. Hela hans teori vilar på antagandet att det finns två sfärerna inom

ekonomin, en produktionsfär och en cirkulationsfär. Cirkulationens relativa autonomi från produktionen utgör grunden för såväl statens som det civila samhällets relativa autonomi. I Urrys version utgörs det civila samhället av ”... a set of social practices outside the state and outside the relations and forces of production” (ibid:31), och i en positiv bestämning skriver Urry att den består av de tre överlappande sfärerna cirkulation, reproduktion och kamp.

Likt Hegel och Marx, ser Urry det civila samhället som differentierat, bestående av olika sociala praktiker och sociala intressen. Till skillnad från dem (och i likhet med Gramsci) ser han det civila samhället som en synnerligen politisk sfär: de sociala praktikerna kan ha betydande politiska effekter. Inte bara klasskamp, utan även intresseorganisationer och sociala rörelser har stor betydelse. Urry är inte ensam utan det finns idag flera sociologer – t ex Andrew Arato och Jean Cohen – som från marxistisk utgångspunkt söker utveckla en samhällsteori som på ett bättre sätt kan analysera det civila samhället och sociala rörelsers betydelse i det kapitalistiska samhället (se t ex Arato 1994, Cohen 1983, Cohen & Arato 1992:71).

Sammanfattning

Den innebörd som begreppet det ”civila samhället” hade från antiken till senmedeltiden kännetecknades av att det omfattade hela det civiliserade samhället – privat och offentligt, stat och samhälle. Även det klassiskt liberala perspektivet delade detta grundläggande synsätt: det civila samhället kontrasterades mot ett primitivt samhälle, och i det civila samhället skapades medborgarskapet och politiken. Det politiska och civila samhället var här ett och detsamma. I samband med nationalstatens utveckling väcktes frågan om det legitima styret och flertalet av de liberala tänkarna fokuserade primärt denna problematik. Med Paine började dock en inriktning utvecklas där det civila samhället kom att kontrasteras mot staten. Det är denna dikotomi – där ”civilt samhälle” definieras negativt som en sfär skild från staten – som vi är mest bekanta med genom dagens debatt.

Ett annat perspektiv som ger civilt samhälle en helt annan innebörd är det marxistiska och neomarxistiska. För Marx hade ekonomin en dominerande roll i det civila samhället och begreppet hade ingen större relevans i den marxistiska samhällsförståelsen. Med Gramsci revitaliserades begreppet, som fick en mycket viktig roll ur ett klasskampsperspektiv. Idag är det främst sociologer som söker utveckla begreppet utifrån en övergripande marxistisk samhällsförståelse. Det civila samhället förläggs mellan bas och överbyggnad, mellan ekonomi och stat, och för Gramsci är begreppet centralt när man ska analysera social kamp och förändring i ett kapitalistiskt samhälle.

Även om det neomarxistiska perspektivet utvecklats av sociologer så argumenterar dessa *inte* för att det civila samhället ska vara sociologins objekt. Nej, här fokuseras hela samhället – i vilket det civila samhället är en mycket viktig del – men att urskilja just det civila samhället som sociologins objekt har inget stöd i detta perspektiv. Deras starka betoning på det civila samhället ska ses mot bakgrund av den ortodoxa marxismens förringande av begreppets relevans, och att de söker argumentera för dess legitimitet och relevans som central analytiskt begrepp i en marxistiskt inspirerad samhällsanalys. För att finna argument för att det civila samhället ska vara sociologins objekt måste vi vända oss mot ett tredje perspektiv, ett perspektiv som utvecklats av den klassiska sociologin.

3. Civilt samhälle som sociologins objekt

While civil society was only a residual concept for Marxism it was focal for sociology; if it was a given for Marxism, civil society was sociology's central problematic, the main scientific object to which it devoted itself. Indeed, civil society has been sociology's principal scientific object since its beginnings in the positivistic sociology of August Comte, the putative 'father' of sociology (Alvin Gouldner 1980:363).

Ovan har vi sett att begreppet civilt samhälle har getts olika innebörder. Ett nödvändigt villkor för att överhuvudtaget kunna förhålla sig till påståendet att det civila samhället är sociologins objekt är därför att utreda vad man här menar med begreppet. Jag ska i det följande argumentera för att de sociologer som anser att det civila samhället ska vara sociologins objekt, relaterar det till frågan om social ordning och integration. Civilt samhälle ses här som en sfär som förser samhället med social integration, och av det skälet kommer jag att översiktligt diskutera hur den klassiska sociologin ställde sig till frågan om social integration. Därefter kommer jag att presentera några nutida sociologers syn på sociologins uppkomst (den genetiska frågan), samt några sociologer som argumenterar för att det civila samhället (sett som social integration) är sociologins objekt (den ontologiska frågan).

Civilt samhälle som sfären för social integration

Historiskt är det väldigt få sociologer som använt sig av begreppet "civilt samhälle." Skälet till det står främst att finna i att man ansåg begreppet rotat i en för-vetenskaplig förståelse av samhället och det sociala livet, en förståelse som etablerats innan samhällsvetenskapen var skapad. Argumenteringen för att civilt samhälle har varit (och enligt vissa bör vara) sociologins objekt är därför främst indirekt. Även om begreppet som sådant

inte användes argumenterar man här för att den klassiska sociologin fokuserade just de fenomen, relationer, institutioner och interaktionsformer som är karakteristiska för det civila samhället.

När nutida sociologer söker ge doktrinhistoriska argument för att det civila samhället har varit sociologins objekt hänvisar de till den centrala roll social integration har haft och har för sociologin (se t ex Bertilsson 1990, Cohen 1983, Cohen & Arato 1992, Eisenstadt 1976, Giddens 1990, Gouldner 1980, Østerberg 1988, Wolfe 1989a). Sociologins uppkomst relateras här till frågan om samhällelig ordning. I detta perspektiv betonas att det är en sfär skild från såväl staten (politiken) som marknaden (ekonomin) som möjliggör denna ordning, en sfär som benämns "samhället" eller "det civila samhället". I detta perspektiv är begreppets funktion inte att diskutera legitimitetsfrågan (relationen styrande-styrda) utan främst att betona nödvändigheten av en normativ och social dimension i samhället. Denna betoning kan visserligen spåras bakåt – Hobbes betonade vikten av kristen etik i skapandet av samhällsordning, Ferguson varnade för att den rådande utveckling skulle underminera den allmänna andan, Hegel betonade behovet av en uppsättning gemensamma föreställningar som kopplade ihop samhällets normer med dess medlemmars grundläggande värderingar. Det var dock först August Comte (1842/1974) som såg som sociologins uppgift att finna hur det är möjligt att skapa en social ordning, och såväl Gouldner (1980) som Østerberg (1988) ser Comte som det sociologiska tänkandets fader.

Det är dock Tönnies distinktion mellan det traditionalistiska *Gemeinschaft* och det moderna *Gesellschaft* som i mångt och mycket bildar utgångspunkt för 1900-talets diskussion om det moderna samhällets sociala integration (Tönnies 1887/1955). För Tönnies kännetecknades *Gemeinschaft* av intim kunskap, starka sociala relationer och en intersubjektivitet mellan människorna som bland annat har sin grund i likhet i normer och traditioner. *Gesellschaft* är mer att se som en marknad där alla handlingar är styrda av egenintresset och där konkurrens råder – de sociala relationerna har ersatts med ekonomiska. Tönnies kontrasterar därmed det rationella och ekonomiska *Gesellschaft* mot det organiska och moraliska *Gemeinschaft*.

Det är i Durkheims tänkande som social integration för första gången ställs i kontrast mot såväl den politiska sfären som den ekonomiska. Hans teori är att se som en kritik av ett samhällsfördrag mellan fristående individer. En stat *à la* Hobbes är ingen lösning eftersom statens relation endast är extern till individerna: "Where the state is the only environment in which men can live communal lives, they inevitably lose contact, become detached, and thus society disintegrates" (Durkheim 1964:28). Marknaden med dess utilitarism kunde inte heller den förse samhället med social integration, tvärtom såg Durkheim en motsättning mellan mo-

ral och ekonomi: "too much wealth so easily becomes a source of immorality. Through the power wealth confers on us, it actually diminishes the power of things to oppose us" (Durkheim 1973:43). Hans lösning var istället skapandet av nya sociala grupperingar (f f a korporativa organisationer). Genom dessa kunde en ny moralitet utvecklas som var mer anpassad till det moderna samhället. Tönnies ståndpunkt att det finns en motsättning mellan moralitet och modernitet förbyttes här till sin motsats, att moderniteten förutsätter en moralitet (om än i ny form).

Precis som Tönnies och Durkheim, fokuserar Talcott Parsons på social integration och moralitetens betydelse för samhällelig ordning (Andersen 1990). I sitt tidiga författarskap sökte han finna en moralitet som var mindre stark än Durkheims solidaritet men samtidigt mer krävande än den individualistiska utilitarismen (Parsons 1937). Här förde han fram den spontana och frivilliga konformiteten som grunden för gemensamma normer (jfr Buxton 1985). I sitt senare författarskap utvecklade han ett systemteoretiskt perspektiv, och det är här som social integration explicit ses som sociologins objekt. Parsons ser samhällelig utveckling som en differentieringsprocess och det moderna samhället kan delas in i fyra subsystem – det kulturella, det ekonomiska, det politiska och det sociala (Parsons 1951, 1971). Det moderna samhällets utmaning är hur en social integration kan erhållas utan att för den skull begränsa den samhälleliga differentieringen. I denna utmaning betonar han det sociala subsystemets avgörande uppgift: genom att institutionalisera kulturella värden till att bli accepterade och använda normer fyller det sociala subsystemet en integrativ funktion. Intressant i sammanhanget är att Parsons medvetet väljer att inte använda sig av begreppet civilt samhälle, som han ser förknippat med ett förmodernt samhälle. Han väljer istället begreppet *societal community* för att tydligt markera att det rör sig om en funktionell ekvivalent till *Gemeinschaft*, det vill säga en integration som inte begränsar samhällets differentiering och pluralism (Parsons 1971:14). Parsons ståndpunkt är således att sociologin är vetenskapen om social integration, och att det är *societal community* som fyller denna funktion i det moderna differentierade samhället. Därmed kan sägas att han avfärdar termen civilt samhälle (i bemärkelsen traditionalistiskt *Gemeinschaft*), men att han samtidigt ser dess funktion (social integration) som sociologins objekt.

Historiken över social integration är, vad jag kan förstå, relativt oomtvistad. Likaså anser flera nutida sociologer – t ex Jeffrey Alexander och Alan Wolfe – att det finns en specifik sfär som förser dagens samhälle med social integration (se Alexander & Smith 1993, Wolfe 1989a, 1989b). En del sociologer och politologer (t ex Cohen & Arato 1992, Keane 1988a) ser även Habermas livsvärd som i det närmaste synonymt med civilt samhälle och i livsvärldsbegreppet ingår social integration som en viktig del. Däremot är det betydligt mer omtvistat i vad mån civilt

samhälle (förstått som social integration) är sociologins objekt, och i det följande ska jag urskilja två ståndpunkter: de som ser civilt samhälle som det objekt som den tidiga sociologin utvecklades kring (det genetiska perspektivet) och de som ser civilt samhälle som sociologins egentliga objekt (det ontologiska perspektivet).

Den genetiska frågan: sociologins uppkomst och ursprung

Flera nutida sociologer argumenterar för att sociologin som disciplin uppkom, dels i reaktion mot den dåtida rationalistiska samhällsuppfattningen, dels att den utvecklades genom att betona betydelsen av samhällets sociala infrastruktur. Enligt Giddens (1990:37–41), utvecklades sociologin genom en kritik av den politiska ekonomin. Gentemot en statsvetenskaplig uppfattning betonade sociologin att styrelseskicket och staten vilade på det civila samhällets institutionella infrastruktur. Gentemot en ekonomisk uppfattning visade sociologin på att ekonomiskt handlande och marknadsrelationer förutsatte ett normativt och institutionellt ramverk, något som det civila samhället bidrog med. Sociologin skapade sålunda ett forskningsobjekt bestående av en mängd (icke-ekonomiska) institutioner i samhället, låt oss kalla det för samhällets sociala infrastruktur eller det civila samhället.

Alvin Gouldner (1970, 1980) för en liknande argumentation, men betonar även hur sociologin i sin uppkomst formades i kritik mot den etablerade religionen. För Gouldner är utmaningen för den moderna sociologin att utveckla en alternativ samhällsförståelse, ett tredje alternativ till å ena sidan ett atomistiskt marknadssamhälle och å andra sidan ett statsdominerat samhälle (se t ex 1980:370). Den norske sociologen Dag Østerberg (1988) har en mer detaljerad diskussion, där han kontrasterar sociologin, dels mot 1700-talets socialstatistik och sociografi, dels mot den liberalt ekonomiska och politiska uppfattningen om individen och sociabiliteten. Sociologin formulerades som ett kritiskt–konstruktivt alternativ till dessa uppfattningar, och kännetecknades av sin starka betoning på social integration. Sociologen fokuserade betydelsen av ”det sociala” (sociabiliteten), något vid sidan eller bortom triaden stat–marknad–individ. Sociologen gav en mycket bättre förståelse av hur människor är förenade, hur de konstituerar en social helhet samt varför sociala totaliteter under vissa förutsättningar desintegrerar. Utgångspunkten för Østerbergs resonemang är distinktionen mellan externa och interna relationer, och till skillnad från såväl socialstatistiskt som liberalt tänkande ser sociologin individens relationer som interna. För sociologin är följaktligen sociala relationer (i bemärkelsen interna relationer) något betydligt mer grundläggande än politiska relationer (i bemärkelsen externa relationer). En mer utvecklad syn på sociabiliteten och samhällets integration krävdes, och sociologin kom

att bli vetenskapen om sociala helheter eller vetenskapen om social integration (se t ex Østerberg 1988:186). Sociologi handlar om interna relationer (och därmed om sociala helheter), politik och ekonomi om externa relationer. Därmed kan sägas att sociologin här blir läran om det sociala, om de icke-ekonomiska villkoren i det sociala samlivet, något som vare sig kan reduceras till staten eller marknaden. Visserligen kan såväl stat som marknad integrera det sociala livet – genom tvång respektive monetära utbytesmekanismer – men de gör det via externa relationer till skillnad från en genuin *social* integration som integrerar det sociala livet inifrån/underifrån (jfr. Bertilsson 1990).

Østerbergs betoning av social integration utgör en grundläggande kritik av det liberala perspektivets kontraktstänkande, rationalism och sociala atomism, och här finns klara paralleller till Björn Erikssons (1988) resonemang om samhällsvetenskapens uppkomst. Däremot avfärdar Østerberg inte det liberala perspektivets relevans helt och hållet, utan han söker snarare visa att detta tänkande *förutsätter* social integration (Østerberg 1988:99). Det innebär att det liberala kontraktstänkandet och utilitarismen kan ha en viss (begränsad) giltighet i vissa specifika kontexter (ibid:181).

Den ontologiska frågan: sociologins objekt

Till skillnad från de historiska översikterna över sociologins uppkomst och utveckling finns det nutida tänkare som hävdar att det civila samhället är att se som sociologins egentliga objekt. Hans Zetterberg är ett exempel, när han argumenterar för att sociologins objekt bör vara det civila samhället och då främst i bemärkelsen samhällets personliga och små gemenskaper. Han ser den amerikanska mikrosociologin som den främsta förmedlaren av sociologins ursprungliga objekt (det civila samhället), till skillnad från den kontinentala (makrosociologiska) inriktningen mot samspelen mellan sfärerna civilt samhälle, stat och marknad (se t ex Zetterberg 1994).

En annan sociolog som på ett delvis annorlunda sätt argumenterar för det civila samhället som sociologins objekt är amerikanen Alan Wolfe (1989a). Wolfe argumenterar för att de tre paradigmatiska samhällsvetenskaperna fokuserar tre olika institutioner och praktiker, nämligen marknaden (ekonomi), politiken (statsvetenskap) och det civila samhället (sociologi). Det civila samhället utgör en nödvändig sfär vid sidan om staten och marknaden, och det är inom denna sfär som människor kommer i kontakt med varandra på ett sådant sätt att de inser sitt beroende av varandra, och genom denna praktiska insikt skapas ett moraliskt ansvar. Det är alltså de sociala praktikerna inom det civila samhället som skapar individen som moralisk aktör, till skillnad från marknaden och staten som skapar opersonliga mekanismer för samhällelig moralitet.⁹ Och ”under-

stood in this way, civil society is the proper subject matter of sociology” (ibid:209).

Detta perspektiv på civilt samhälle känns igen från den tidigare diskussionen om social integration, och likt Durkheim ser Wolfe som den centrala uppgiften att söka finna förutsättningar för en moralitet för det moderna samhället. Skillnaden är främst Wolfes starka betoning på individen och på personliga moraliska regler. Det civila samhället består här, liksom i Zetterbergs version, av de små gemenskaperna – familjen, närsamhället (*community*), vänner, spontana grupper och rörelser, sociala relationer på arbetsplatser etc. I denna mycket speciella syn på sociologin och dess relation till det civila samhället blir sociologin närmast att se som en viss typ av moralteori, och Wolfe själv ser sociologin som primärt sysslande med moralens betydelse för skapande av social ordning (jfr t ex uttryck som “The recovery of sociology and its moral tradition . . .”, 1989a:188). Här finns en likhet med nutida amerikanska sociologer, som preciserar det civila samhällets funktion till att moraliskt reglera det sociala livet (se t ex Alexander & Smith 1993).

4. Svensk sociologi och det civila samhället

Sociologförbundets senaste årsmöte (1994) hade temat ”Staten, marknaden och det civila samhället”. I plenarföreläsningarna (som publicerades i *Sociologisk Forskning* nr 2/1994) riktades grundläggande kritik mot begreppet ”civilt samhälle”. Thomas Brante och Göran Ahrne argumenterade för att det saknar relevans, Ulla Björnberg (1994) diskuterade överhuvudtaget inte begreppet utan förde fram familjen som en tredje sfär (eller institution) mellan stat och marknad. Bengt Furåker (1994) såg begreppet som problematiskt, men valde att använda sig av det i bemärkelsen frivilligorganisation och familj. Det var endast Hans Zetterberg (1994) som gav en positiv bedömning av begreppet, och det främst indirekt eftersom hans föreläsning främst fokuserade samhällets differentiering och dess ”kardinalinstitutioner”. Utifrån årsmötets plenarföreläsningar kan således sägas att begreppets relevans är starkt ifrågasatt, och jag ska i detta avsnitt diskutera den här anförda kritiken mot begreppet. Jag tar framför allt utgångspunkt i Ahrnes och Brantes inlägg, eftersom de formulerade den mest långtgående och djuplodande kritiken.

Ahrne och Brante om det civila samhällets vetenskapliga relevans

Såväl Thomas Brante som Göran Ahrne ser begreppstriaden stat-marknad-civilt samhälle som ett sätt att begreppsliggöra samhället i sin helhet. Båda ställer sig dock kritiska till denna indelning och förespråkar alternativa sådana. Brante (1994) presenterar en Mary Douglas-inspirerad fyrfältstabell innehållande sfärerna hierarki-marknad-massamhälle-community, och han argumenterar för att begreppet "civilt samhälle" bör ersättas med de två senare begreppen ("massamhälle" och "community"). Ahrne har tidigare presenterat en indelning av samhället i fyra organisationstyper: stat-familj-företag-frivilligorganisation (Ahrne 1990, se text s 59), och han kritiserar begreppstriaden stat-marknad-civilt samhälle för att vara inkonsekvent, det rör sig om kategorier med olika begreppslig status (Ahrne 1994). Istället söker Ahrne finna några mer empiriskt relevanta kategorier. Brantes kritik är på sätt och vis den rakt motsatta: begreppstriaden är främst att se som en empirisk (och deskriptiv) typologi, och han förespråkar istället en teoretiskt härledd typologi som är underbyggd av en handlingsteori. De förenas bland annat i kritiken av synen på civilt samhälle som en sfär kännetecknad av fria individer och relationer, där Brante kritiserar avsaknaden av en maktdimension *inom* varje sfär, det vill säga att kamp och konkurrens är något som kännetecknar sfärernas inbördes relationer medan sfärerna själva ses som odifferentierade och homogena. Ahrne riktar en liknande kritik i sitt ifrågasättande av om det civila samhället verkligen kännetecknas av fri interaktion mellan fria individer där relationerna är reciproka och symmetriska.

Denna kritik av ett idylliskt civilt samhälle bestående av fria människor och kännetecknad av frivillighet är i och för sig riktig, men som vi sett i de inledande avsnitten av denna artikel är den samtidigt missvisande: det finns begreppsinnebörder av det civila samhället som överhuvudtaget inte berörs av den kritik som såväl Brante som Ahrne artikulerar. Att det civila samhället kännetecknas av heterogena sociala praktiker, motstridiga intressen och social kamp, det är en linje som går från Hegel och Marx via Gramsci till dagens tänkare, som Cohen, Gouldner och Urry. Likaså betonar flera sociologer – från Cooley (1906) till Mouzelis (1992) – att social integration inte bör uppfattas som något uteslutande konflikter och makt-kamp. Social integration behöver inte nödvändigtvis ske genom en normativt och kommunikativt erhållen konsensus, den kan givetvis uppnås genom makt, kamp och tvång.

Till Ahrnes och Brantes försvar ska dock sägas att det civila samhället i den offentliga debatten och i en mängd litteratur framställs som en harmonisk, naturlig och fri sfär. I *dissidentlitteraturen* (se text Arato 1981, Havel 1988, Konrad 1984, Pelczynski 1988, Rupnik 1988) ställs ofta det

fria, självreglerande och spontana civila samhället i kontrast till en totalitär stat med stor makt- och våldspotential.¹⁰ Bland de samhällsvetare som ansluter sig till ett *liberalt perspektiv* är denna åsikt legio: civilt samhälle kännetecknas av fritt och personligt utbyte (Zetterberg 1994), av frivillighet och personliga lojaliteter (Arvidsson et al 1994:85f), av en spontan och självgrodd mångfald av olika organisationer (Berntsson 1990:51). *Kommunitarianer* ser det civila samhället som konstituerat av "uncoerced human associations" (Walzer 1991:1) och av informella och intensiva relationer (Taylor 1982). *Sociologiskt* inspirerade tänkare som Arato och Cohen ser den fria offentliga sfären (med dess oinskränkta diskussioner) och frivilliga organisationer som det civila samhällets centrala institutioner (se t ex Cohen & Arato 1992:411).

Och gentemot denna begrepps innebörd träffar Ahrnes och Brantes kritik mitt i prick, inte minst eftersom de svenska samhällsvetarna och debattörerna som idag betonar det civila samhällets relevans inte nämnvärt diskuterar den typ av kritiska invändningar som just Ahrne och Brante för fram. Ett exempel är den ovan refererade Karlsson (1993) som förutsätter att statens ordning är att se som reglerande medan marknadernas och gemenskapernas ordning är spontan. Ett annat exempel är Ljungbergs (1990:7) inledning till Timbro-antologin *Det civila samhället*: "Framför allt erbjuder det [civila samhället] en typ av samverkan och medborgerliga relationer som svarar mot det mänskliga livets mest genuina krav: välfärd, medmänsklighet och social gemenskap liksom den frihet som frivillighet ger". Enligt mitt förmenande är den avgörande bristen i detta perspektiv avsaknaden av en diskussion om hur dessa fria individer med sina fria relationer *konstitueras*. Deras antropologi såväl som deras uppfattning om det civila samhället är snarast att se som postulat och problemet är att dessa postulat mycket starkt kan ifrågasättas, inte minst från ett sociologiskt perspektiv. Ett starkt exempel på denna kritik utgör Foucaults diskussioner om hur det mänskliga subjektet skapas (Foucault 1980, 1991).

Vad det liberala perspektivet ser som grunden för det civila samhället – den autonoma individen, civila fri- och rättigheter, en fri offentlig sfär med tillhörande (fria) åsiktsbildning och yttrandefrihet, sociala rörelser och spontana medborgargrupper m m – är för Foucault bara ett ytligt fenomen av en betydligt mörkare samhällsutveckling. Samhällsutvecklingen har inte inneburit att individens frihet har ökat, utan istället har individen blivit alltmer utsatt för förfinad kontroll och styrning. Moderniteten kännetecknas av att makten alltmer förflyttats från staten till det civila samhället. Makten finns idag överallt, i alla institutioner och relationer. Frivilligorganisationer, den offentliga sfären och andra demokratiska institutioner är därmed inte garanten för att (statens) maktutövning kontrolleras och begränsas. Snarare är det så att det är just genom dessa institutioner som en subtil makt utövas, som en normalisering kommer till stånd! Där-

med kan sägas att Foucaults perspektiv är ett grundläggande försök att radera den idylliska och harmoniska bild av det civila samhället som det liberala perspektivet söker bygga.¹¹ Att plädера för att det civila samhället innehåller en annan typ av interaktionsform än stat och marknad/ekonomi må vara sant, men att denna interaktionsform är fri, spontan och oreglerad är svårt att hävda utifrån ett sociologiskt perspektiv.

Samtidigt bör påpekas att Foucaults perspektiv tenderar att ontologisera makten (Flynn 1987) och Cohen & Arato (1992) ansluter sig till denna kritik när de – med argument hämtade från Habermas – pekar på att även om det civila samhället har (dolda) maktrelationer, så får dessa inte totaliseras.¹² Även om makten genomsyrar *alla* sociala relationer, så utplånar den inte den sociala dimensionen fullständigt. Det finns genuint sociala och kommunikativa dimensioner i samhället som Foucault inte förmår att se från sin utsiktspunkt (jfr Habermas 1987b, Taylor 1986b).

Sammanfattningsvis, det torde vara en allmänt accepterad sociologisk insikt att det inte finns några relationer eller sfärer som är i avsaknad av maktdimensioner och kännetecknade av total frihet. I de fall apologeter för det civila samhället anser det, är såväl Ahrne som Brantes kritik riktig. Vad jag här vill ha sagt är dock att denna syn på det civila samhället – som en harmonisk och konfliktfri sfär bestående av reciproka och symmetriska relationer – endast är en av flera idag existerande begreppsinnebörder. Det civila samhället behöver inte uppfattas som en sfär bestående av fria individer och relationer, precis som social integration inte behöver uppfattas som något tvångsfritt. En annan kritik som Brante riktar mot begreppstriaden stat-marknad-civilt samhälle är att den står för en ateoretisk (deskriptiv) och empirisk kategorisering. Brante argumenterar istället för att alla typologier bör vara teoretiska (i bemärkelsen härledda från en övergripande makrosociologisk teori), samt underbyggda med en mikrosociologisk handlingsteori. Att han ställer så höga krav på en typologi verkar ha två skäl. För det första riskerar alla deskriptiva typologier att bli avspeglningar av den rådande offentliga diskussionen, det vill säga att samhällsvetenskapen okritiskt gör politiska begrepp till sina egna. För det andra tillmäter Brante typologierna en speciell (och mycket ambitiös) funktion: typologier ska sammanbinda mikro- och makronivåerna, de ska vara en kontrollpunkt för att bedöma koherensen och kompatibiliteten mellan makro och mikro (Brante 1994:24). Den fråga som infinner sig är i vad mån Brante faller offer för sin egen kritik: i sin begreppsbestämning av det civila samhället tar han fasta på den offentliga debattens mest dominerande definition och han väljer att se begreppet som en politisk vision/ideal. Hade han istället tagit fasta på ett neomarxistiskt perspektiv – som åtminstone internationellt verkar vara den dominerande *teoretiska* och *samhällsvetenskapliga* inriktningen – hade hans kritik fallit till föga. Urrys teori om det kapitalistiska samhällets anatomi (stat-ekonomi-civilt

samhälle) är t ex en analytisk begreppstriad utarbetad från en makrosociologisk teori – precis det Brante efterfrågar.

5. Det civila samhället – i korsdraget mellan vetenskap och politik

Civilt samhälle är ett begreppsligt moras, det är ett begrepp som tillskrivits – och tillskrivs – en mängd olika innebörder. I idéhistoriska genomgångar – inklusive den här gjorda – radas ett antal begrepp upp som tillhörande det civila samhällets begreppshistoria. Vi möter här bl a Aristoteles *Koinonia Politiké*, Ciceros *Societas Civilis*, Lockes *Civil Society* och *Political Society*, Hegels och Marx *Bürgerliche Gesellschaft*, Tönnies *Gemeinschaft*, Parsons *Societal Community* och Habermas *Lebenswelt*. Av det skälet går det inte att ge ett entydigt och övergripande svar på frågan om begreppet är att se som vetenskapligt eller politiskt, eller om indelningen av samhället i ett antal delsfärer (däribland civilt samhälle) är adekvat och konsekvent.

I detta sammanhang bör även sägas att de flesta sociologer verkar eniga om att det krävs ett begrepp vid sidan av stat och marknad/ekonomi när man söker ge en helhetsbild av samhället. Vid Sociologförbundets årsmöte visade sig detta genom hänvisning till andra begrepp än ”civilt samhälle”, nämligen ”familj” (Björnberg), ”frivilligorganisation” och ”familj” (Ahrne Furåker), ”community” och ”masssamhälle” (Brante). De kritiska reaktionerna gällde således inte behovet av ett begrepp (eller flera) skilt från ”stat” och ”marknad/ekonomi”, utan snarare vilket/vilka dessa begrepp bör vara och utifrån vilka kriterier en samhällsindelning bör göras.

Det finns fog för att se det sätt som begreppet ”civilt samhälle” idag används i Sverige som huvudsakligen politiskt. I det neoliberala perspektivet används det som en del i en politisk analys innehållande handlingsföreskrivande delar.¹³ Denna begrepps innebörd är – likt den ursprungliga liberala innebörden – att se som för-sociologisk i den bemärkelsen att den innehåller en rationalistisk samhällsuppfattning, en social atomism, ser civilt samhälle som en tvångsfri sfär (jfr Giddens 1981:226f). Som Eriksson (1988) och Østerberg (1988) visat, kom den klassiska sociologin att utvecklas som ett alternativ till denna samhällsförståelse. Den neomarxistiska användningen av begreppet har i många fall även den en politisk, handlingsföreskrivande, dimension men skillnaden är att detta perspektiv tar sin utgångspunkt i en övergripande samhällsteori vilket gör att begreppet även har en analytisk dimension.¹⁴ Precis som begreppen ”stat” och ”marknad” kan ”civilt samhälle” användas såväl vagt som laddat med en

specifik politisk innebörd. Därmed inte sagt att begreppet nödvändigtvis saknar en analytisk dimension. Att ett begrepp ges olika innebörder är i och för sig inget ovanligt, den situationen delar "civilt samhälle" med många andra begrepp. Genom att tydliggöra vad man avser med begreppet när man använder sig av det kan denna mångtydighet till viss del övervinnas. Det problematiska är dock att flera författare använder begreppet i både analytisk och empirisk bemärkelse och i många fall verkar de själva inte vara medvetna om denna sammanblandning.

Ser man begreppet som en *empirisk* kategori är frågan om inte Ahrnes förslag är bättre, eftersom man med civilt samhälle då oftast avser en viss organisationstyp. Begreppet civilt samhälles relevans (om någon) är dock, vill jag påstå, störst i dess *analytiska* bemärkelse (t ex som en viss typ av social praktik eller interaktionsform). Habermas (1987a) indelning mellan system och livsvärld är ett exempel på en analytisk indelning, där systemet respektive livsvärlden inte enkelt går att lokalisera till konkreta empiriska fenomen. I kritik mot vissa utolkare betonar Habermas att detta begreppspar inte får förväxlas med indelning i makro- och mikronivå. Istället rör det sig om "analytiska ordningskategorier" (Habermas 1990:368). Inom det neomarxistiska perspektivet – och bland vissa författare inom det neoliberala perspektivet – ses begreppet som analytiskt. "Civilt samhälle" definieras här som: en viss typ av sociala praktiker (Urry 1981, Wolfe 1989a), en social sfär (Cohen & Arato 1992, Walzer 1991), ett socialt rum (Giner 1985), en viss typ av interaktionssituation (Karlsson 1993), en viss typ av sociala relationer (Gramsci 1971, Urry 1982), samhällets sociala infrastruktur (Giddens 1990). Det problematiska är dock att vissa författare med sådan förkärlek söker empiriskt lokalisera det civila samhället, detta deras analytiska definition till trots. Det är familj, grannskap, närsamhälle, organisationer och rörelser som ständigt återkommer som "bärare" av det civila samhället (jfr Ahrnes organisationstyper frivilligorganisation och familj!). Och i vissa fall verkar nästan det civila samhället likställas med dessa konkreta empiriska organisationer.¹⁵ Samtidigt finns det dock samhällsvetare som mer konsekvent håller fast vid en renodlad analytisk innebörd, må vara att de ibland ger exempel på i vilka organisationer och institutioner dessa praktiker och interaktionsformer är vanligast förekommande (se t ex Wolfe och Urry).

Ahrnes (1994) och Brantes (1994) kritik träffar främst den neoliberala begrepps innebörden där civilt samhälle ses som en sfär kännetecknad av fria individer och fri interaktion. Det jag här har funnit anmärkningsvärt är att de helt förbigår det neomarxistiska perspektivet som internationellt verkat vara den dominerande teoretiska och samhällsvetenskapliga inriktningen. I detta perspektiv ses civilt samhälle som differentierat, där olika sociala klasser och intressen utkämpar en politisk kamp – precis det Ahrne och Brante kritiserar begreppet för att sakna! Och hade Brante diskute-

rat det neomarxistiska perspektivet hade han svårigen kunnat argumenterat för att triaden stat-marknad-civilt samhälle är en deskriptiv och empirisk typologi.

Frågan, som slutligen infinner sig, är i vad mån civilt samhälle kan (och bör) ses som sociologins objekt, vilket flera sociologer hävdar. Här finns en inbyggd motsättning i begrepps användningen. Att som Zetterberg hävda att sociologins objekt är det civila samhället i betydelsen "de små gemenskaperna" är jag direkt kritiskt mot.¹⁶ Såväl klassisk som modern sociologisk teoribildning fokuserar främst samhället i sin helhet och inte en avgränsad sfär eller nivå av detsamma. Uppfattas civilt samhälle – som i det neoliberala och neomarxistiska perspektivet – som en samhällsfär, innebär detta att det civila samhället endast bör utgöra en del av sociologins objekt.

På ett liknande sätt kan den ståndpunkt kritiseras som ser sociologin som vetenskapen om social integration. Civilt samhälle ses här som sfären för social integration, fast då inte nödvändigtvis uppfattad som något renodlat konsensuellt. En modern variant är att se "civilt samhälle" som synonymt med Habermas "livsvärld", vilket innebär att såväl det kommunikativa handlande som livsvärldens konfliktfyllda relation till subsystemen ekonomi och politik görs central (se t ex Cohen & Arato 1992, respektive Keane 1988a). Sociologin kan dock inte avgränsas till att vara vetenskapen om social integration. När Bertilsson (1990), Giddens (1990) och Gouldner (1980) argumenterar för att civilt samhälle är sociologins objekt, avser de *inte* en delsfär av samhället eller social integration i snäv bemärkelse. Vad de avser är ett visst perspektiv på samhället i sin helhet, nämligen *samhället sett som det sociala*. Det är i den bemärkelsen civilt samhälle kan ses som sociologins objekt – vetenskapen om det sociala – och frågan som infinner sig är snarast i vad mån civilt samhälle är ett väl valt begrepp eftersom det, inte minst i nutida diskussioner, oftast ges en helt annan innebörd. För mig verkar det enbart vara förvirrande att använda sig av civilt samhälle i denna (oerhört vida) bemärkelse.

NOTER

- ¹ Ett antal personer har kommenterat tidigare utkast till denna uppsats, och jag vill speciellt nämna Mats Ekström (Högskolan i Örebro), Björn Eriksson (Uppsala universitet), Mattias Gustafsson (Linköpings universitet) och Peter Stern (Umeå universitet).
- ² I Gustafsson & Lidskog (1992) har jag givit en mer omfattande idéhistorisk översikt över begreppets utveckling.
- ³ I min litteraturgenomgång har jag endast funnit en person som tydligt söker analysera dagens samhälle från ett explicit klassiskt liberalt perspektiv (i det här fallet lockeanskt), nämligen den polske statsvetaren Rau (1987).
- ⁴ Karlssons syn på gemenskapernas betydelse liknar Kommunitarianernas och han ger här referenser till Kommunitarianen Michael Taylor (1982, 1984).
- ⁵ Dahlkvist argumenterar för att även Paines diskussion om det civila samhället inte särskiljer sig från den klassiskt liberala diskursen utan utvecklas inom Lockes begreppsliga

tradition. Här är jag dock tveksam, även om Paine likt Locke diskuterar det legitima styret (dvs relationen mellan styrande och styrda) så argumenterar han även för motsättning-
en mellan stat och civilt samhälle.

- ⁶ Cohen (1983), Cohen & Arato (1992:71) och Pierson (1984) använder benämningen "post-marxistisk".
- ⁷ Cohen (1983) själv argumenterar för en post-marxistisk stratifieringsteori, där marxismens sociala dimension betonas på bekostnad av dess ekonomiska.
- ⁸ Här finns en likhet med Kolakowskis grundläggande kritik av den klassiska marxismen, där han argumenterar för att den innehåller en dold frälsningsmyt om de civila och det politiska samhällets fullständiga enhet, en frälsningsmyt som ger den klassiska marxismen ett totalitärt drag (Kolakowski 1985:143, jfr även Kolakowski 1977).
- ⁹ Wolfe anser att de tre paradigmatiska samhällsvetenskaperna innehåller olika föreskrivande perspektiv på människans moraliska skyldigheter: Vid sidan av den *sociologiska* ansatsen finns en *ekonomisk* som ser samhället som fungerande bäst när individen agerar i sitt egenintresse och gör rationella val, och en *politisk* som anser att det är politiska organs uppgift att med sin auktoritet föreskriva vilka moraliska skyldigheter individen ska efterleva.
- ¹⁰ En viktig anledning till denna begreppsinnebörd är givetvis den politiska kontext i vilken begreppet används. I den östeuropeiska litteraturen används "civilt samhälle" främst (och medvetet) som ett politiskt-strategiskt begrepp.
- ¹¹ Värt att notera är att Foucault själv – på frågan om hans ambivalenta hållning till statens relation till makten – förespråkar begreppstriaden stat-ekonomi-samhälle. Enligt honom består ett modernt socialt system av dessa tre distinkta element och de karakteriseras av sina olika maktrelationer, disciplinära teknologier och funktionssätt (Foucault 1980:187–190).
- ¹² Mest tydligt blir det när man kontrasterar Foucaults beskrivning av den suveräna makten (Foucault 1991) med Habermas analys av den för-borgerliga offentligheten (Habermas 1984). Habermas ser utvecklandet av den borgerliga offentligheten (t ex salonger och tidningar) som mycket viktiga i utvecklandet av allmän frihet och modern demokrati. Foucault beskriver den andra sidan av samma utveckling: hur statsapparaten började samla information om medborgarna och hur de suveräna subjekten (medborgarna) alltmer kom att bli objekt för kunskap och kontroll.
- ¹³ Jfr t ex Ljungberg (1990:9) "När drömmen om det goda nätverket återuppstår, stor dock även mäktiga fiender vid dess bädd. De etablerade intressena, de som har nytta av att statssubventioner och privilegier består, att den korporativa Leviathan får överleva, motsätter sig med misstro, skepsis eller faktiskt motstånd i det civila samhället" eller Karlsson (1990:48) "Det är därför ingen överdrift att betrakta den moderna välfärdsstaten som det civila samhällets motpol".
- ¹⁴ Cohen (1983), Cohen & Arato (1992) och Gouldner (1980) relaterar begreppet explicit till emancipatoriskt handlande, medan Urry (1981, 1982) enbart använder det för att analysera det kapitalistiska samhället (och ger inga handlingsrekommendationer).
- ¹⁵ Se t ex Karlsson (1990, 1993) och i viss mån Cohen & Arato (1992). Karlsson (1990, 1993) definierar "civilt samhälle" som två *system* (marknader och gemenskaper) som skapar två olika typer av interaktionssituationer – samtidigt ser han sociala nätverk, familjen, arbetsplatsen, grannskapet och föreningslivet som typiska exempel på "gemenskaper". Cohen & Arato (1992) ser civilt samhälle som de institutioner och processer som är baserade på en kommunikativ interaktion (jfr Habermas begrepp "livsvärld") – men säger att dess centrala institutioner är organisationer, sociala rörelser och en viss typ av offentlig kommunikation.
- ¹⁶ Göran Thornborns kritik av den tidiga sociologin för att förträda en traditionellt idealistisk uppfattning har relevans här. Enligt Thornborn gjorde den tidiga sociologin "the

communities of values and norms the basic phenomenon of everyday society" (Therborn 1976:22).

REFERENSER

- Ahrne; G. (1990) *Agency and Organization. Towards an Organizational Theory of Society*, London: Sage.
- Ahrne, G. (1994) "Organiseringen av det civila samhället", *Sociologisk Forskning* 31 (2), s 38–45.
- Alexander, J. C. & Smith P. (1993) "The discourse of American civil society: A new proposal for cultural analysis", *Theory and Society*, 22, s 151–207.
- Andersen, H. (1990) "Morality in Three Social Theories. Parsons, Analytical Marxism and Habermas", *Acta Sociologica*, 33 (4), s 321–339.
- Arato, A. (1981) "Civil Society against the State: Poland 1981–82", *Telos*, 50, s 19–48.
- Arato, A. (1994) "The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society, and Directions for Future Research", paper presented at the ECPR's Joint Session of Workshop, 1994.
- Arvidsson, H. & Bertson, L. (1980) *Makten, Socialismen och Demokratien. Om det förstatligande samhället*, Lund: Zenit förlag.
- Arvidsson, H., Bertson, L. & Dencik, L. (1994) *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, Stockholm: City University Press.
- Bertson, L. (1990) "Det gemensamma och det enskilda", s 29–50 i *Det civila samhället. En antologi*, Göteborg: Timbro.
- Bertilsson, M. (1990) "Sociologins kärna – i förändring?", *Sociologisk Forskning*, 27 (3), s 11–26.
- Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), S. 26–37.
- Bobbio, N. (1988) "Gramsci and the Concept of Civil Society", s 73–99 i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*, London: Verso
- Brante, T. (1994) "Teori och typologi: Om förhållandet mellan makrosociologi, institutionella sfärer och social handling", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 3–25.
- Buxton, W. (1985) *Talcott Parsons and the Capitalist Nation-State*. Toronto: Toronto University Press.
- Cohen, J. (1983) *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory*, Oxford: Robinson.
- Cohen, J. & Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory*, London and Cambridge, M.A.: The MIT Press.
- Comte (1974/1842) *The Positive Philosophy*, New York: AMS Press.
- Cooley, C. H. (1983/1906) *Social Organisation. A Study of the Larger Mind*, New Brunswick: Transaction Books.
- Dahlkvist, M. (1994) "Kritik av begreppet "civilt samhälle" samt av dess användande i nutida svensk samhällsteoretisk debatt", opublicerad uppsats.
- Durkheim, E. (1964) *The Division of Labour*, New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (1973) *Moral Education*, New York: Free Press.
- Eisenstadt, S. N. with Curelaru, M. (1976) *The Form of Sociology: Paradigms and Crises*, New York: John Wiley.
- Eriksson, B. (1988) *Samhällsvetenskapernas uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*, Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Farr, J. (1989) "Understanding Conceptual Change Politically", s 24–49 i Ball, T., Farr, J. & Hanson, R. L. (red.) *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Ferguson, A. (1966/1767) *An Essay on the History of Civil Society* (Edited by Duncan Forbes), Edinburgh.
- Flynn, B. (1987) "Foucault and the Body Politic" *Man and World*, 20, s 65–84.
- Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge. Selected Interviews and other Writings 1972–77* (edited by C. Gordon) Brighton: Harvester.
- Foucault, M. (1991) *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, London: Penguin.
- Furåker, B. (1994) "Systemskifte med förhinder", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 46–62.
- Giddens, A. (1981) *Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1990) *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Giner, S. (1985) "The Withering Away of Civil Society", *Praxis International*, 5 (3), s 247–267.
- Gouldner, A. (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology*, New York: Avon Books.
- Gouldner, A. (1980) *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development Theory*. London: MacMillan.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks* (edited by Q. Hare and G. Nowell Smith), London: Lawrence & Wishart.
- Gustafsson, M. & Lidskog, R. (1992) *Civil Society, State and Market. Some Considerations on the Concept Civil Society*, Örebro: Örebro University, Centre for Housing and Urban Research (Research Report No. 20).
- Habermas, J. (1984) *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentlig" i det moderna samhället*, Lund: Arkiv.
- Habermas, J. (1987a) *The Theory of Communicative Action. Vol 2: Lifeworld and System*, Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1987b) *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*, Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1990) "Teorier om det kommunikativa handlandet – ett svar på kritik", s 303–372 i *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Havel, V. (1988) "Anti-Political Politics", s 381–398, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*, London: Verso.
- von Hayek, F.A. (1973) *Law, Legislation and Liberty. Vol 1: Rules and Order*, London: Routledge.
- von Hayek, F. A. (1979) *Law, Legislation and Liberty. Vol 3: The Political Order of a Free People*, London: Routledge.
- Held, D. (1987) *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Hobbes, T. (1651/1687) *Leviathan* (edited by C.B. Macpherson), Harmondsworth: Penguin.
- Hunt, G. (1990) "The Development of the Concept Civil Society in Marx' Thinking", s 21–35, i Jessop, B. Malcolm-Brown (red.) *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessment. Vol 4: Civil Society, Ideology, Morals and Ethics*. London: Routledge.
- Karlsson, N. (1993) *The State of State. An Inquiry Concerning the Invisible Hand in Politics and Civil Society*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis (Skytteanum).
- Karlsson, N. (1990) "Det goda samhället – ett epifenomen", s 77–99, i *Det civila samhället. En antologi*, Göteborg: Timbro.
- Keane, J. (1988a) "Introduction", s 1–31 i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*, London: Verso.
- Keane, J. (1988b) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*, London: Verso.
- Kolakowski, L. (1985) *Main Currents of Marxism. Vol 1: The Founders*, Oxford: Oxford University Press.

- Kolakowski, L. (1977) "The Myth of Human Self-identity. The Unity of Civil and Political Society in Socialist Thought", s 27–48, i Kolakowski, L. & Hampshire, S. (red.) *The Socialist Idea. A Reappraisal* London: Weidenfeld and Nicholson.
- Konrad, G. (1984) *Antipolitics*, London: Quartet Books.
- Ljungberg, C.-J. "En väg ur vanmakten", s 7–10, i *Det civila samhället. En antologi*, Göteborg: Timbro.
- Locke, J. (1984/1691) *Two Treatises of Government*, London: Dent & Sons.
- Mouzelis, N. (1992) "Social and system integration: Habermas' view", *British Journal of Sociology*, 43 (2), s 267–288.
- Østerberg, D. (1988) *Metasociology. An Inquiry into the Origins and Validity of Social Thought*, Oslo: Norwegian University Press.
- Paine, T. (1985/1791) *Rights of Man*, Hammondsworth: Penguin.
- Parsons, T. (1937) *The Structure of Social Action*, New York: The Free Press.
- Parsons, T. (1951) *The Social System*, New York: The Free press.
- Parsons, T. (1971) *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Pelczynski, Z.A. (1984) *The State and Civil Society. Studies in Hegel's Political Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelczynski, Z.A. (1988) "Solidarity and the Rebirth of Civil Society", s 361–380, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*, London: Verso.
- Perez-Diaz, V. (1978) *State, Bureaucracy and Civil Society*, London: MacMillan.
- Pierson, C. (1984) "New Theories of State and Civil Society. Recent Developments in the Postmarxist Analysis of the State", *Sociology*, 18 (4), s 563–571.
- Rau, Z. (1987) "Some Thoughts on Civil Society in Eastern Europe and the Lockean Contractarian Approach", *Political Studies*, 35, s 573–592.
- Rupnik, (1988) "Totalitarianism Revised", s 263–289, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.
- Taylor, C. (1986a) *Hegel*, Stockholm/Lund: Symposium.
- Taylor, C. (1986b) "Foucault on Freedom and Truth", s 69–102 i Couzen Hoy, D. (red.) *Foucault: A Critical Reader*, Oxford: Blackwell.
- Taylor, M. (1982) *Community, Anarchy and Liberty*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, M. (1984) "Social Order Without the State", i Hofferma, T. & van Maarseveen (red) *Law and Anarchism*, Montreal: Black Rose Books.
- Therborn, G. (1976) *Science, Class and Society. On the Formation of Sociology and Historical Materialism*, London: NLB.
- Tocqueville, A. (1981/1840) *De la démocratie en Amérique* (two volumes), preface by F. Furet, Paris.
- Tönnies, F. (1955/1887) *Community and Association*, London: Routledge.
- Urry, J. (1981) *The Anatomy of Capitalist Societies. The Economy, Civil Society and the State*. London & Basingstoke: MacMillan.
- Urry, J. (1982) "Some Themes in the Analysis of the Anatomy of Contemporary Capitalist Societies", *Acta Sociologica*, 25 (4), s 405–418.
- Walzer, M. (1991) "The Civil Society Argument", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 22, s 1–11.
- Wolfe, A. (1989a) *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*, University of California Press.
- Wolfe, A. (1989b) "Market, State and Society as Codes of Moral Obligation", *Acta Sociologica*, 32 (3), s 221–236.
- Wood, E. (1990) "The Uses and Abuses of 'Civil Society'", *Social Register* (Special issue on "The Retreat of the Intellectuals" edited by R. Miliband & L. Panitch).
- Zetterberg, H. (1994) "Samhällsfärerna i historiens ljus", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 63–85.

SUMMARY

Rolf Lidskog

Civil Society – Object of sociology or Concept in Politics?

This paper starts by investigating the different meanings and usages of the concept of "civil society." An overview singles out the two dominant perspectives in current discussions: the neoliberal and the neomarxist perspectives. Thereafter, the paper examines what sociologists mean when claiming that civil society is the object of sociological thought. A third perspective emerges here, namely civil society as the sphere in which social integration takes place. Attention is then turned to some critical remarks recently raised against the concept by Swedish sociologists, criticizing it for being highly ambiguous and lacking analytical dimensions. This paper argues that this critique is misleading –it totally ignores the meaning of the concept put forward in the neomarxist perspective. I conclude that despite the fact that some of the meanings applied to the concept can be characterized as un-sociological, there are other meanings that fit very well with sociological thought.

”Flyktingvännerna” – altruism, attityd-konsistens och sociala profil

JOSE ALBERTO DIAZ

Juridiska institutionen, Uppsala universitet

1 Problemformulering

Omfattande forskningsinsatser har ägnats åt att klarlägga svenskarnas attityder mot invandrare och flyktingar (Lange och Westin 1984, 1993; Westin 1989), med särskild fokusering på intolerans. Kopplingen mellan högerextremismens organisationer och ideologi å ena sidan, och främlingsfientlighet å den andra har analyserats från olika perspektiv (Lodenus och Larsson 1991, Löow 1993). En teoretisk referensram för analysen av främlingsfientlighet har nyligen diskuterats av Diaz (1994). Flyktingfrågan har även diskuterats intensivt i den offentliga debatten. Det s k ”flyktingmotståndet” har blivit föremål för systematisk analys av Fryklund och Petersson (1989).

Men en aspekt som inte har specialstuderats och framfört allt inte diskuterats tillräckligt i sammanhanget är de opinions- och handlingstendenser som är positiva till flyktingar och invandrare. Vi vet för lite om dess omfattning och karaktär. Den offentliga debatten ger lätt intrycket att det flyktingvänliga ställningstagandet, som dominerar i medierna och politiken, bygger på en orealistisk uppfattning både om den faktiska variationen i folkopinionen och om möjligheterna att påverka den i ”rätt” riktning. Det lär alltså finnas skäl för att öka vår kunskap om hur den positiva opinionen i invandringsfrågan gestaltar sig inom de breda folkgrupperna, och hur denna opinion relateras till sociala förhållanden och andra faktorer.

Ty svenskarnas humanism och generositet i flyktingfrågan har satts på prov av det pågående migrationstrycket. Politikernas trovärdighet i flyktingfrågan har ständigt ifrågasatts av solidaritetsorganisationer och det flyktingvänliga mediaetablissemanget. Socialdemokraterna i regeringsställning blev hårt kritiserade 1989 då de fattade det första policybeslutet som gick emot den politiskt ”korrekta” tolkningen av den s k ”generösa flyktingpolitiken”, en tolkning som de själva hade bidragit till att cementera. Senare, under Carl Bildts regering, var det folkpartiets tur att sitta på de anklagades bänk av samma skäl.

Frågan är hur det egentligen förhåller sig med svenskarnas positiva inställning till flyktingar och invandrare. I dagens Sverige, med ett sam-

hällsklimat präglat av ekonomisk nedgång, finansiell kris i välfärdssystemet och kritik av flyktingförhållanden, är det inte svårt att hitta sociologiska förklaringar till en negativ opinion mot ökad invandring. Men hur förklarar man en positiv inställning? Ett sätt är att uppfatta en sådan inställning som ett uttryck för ett ideologiskt eller moraliskt ställningstagande, som en plikt att hjälpa andra människor. Till en del handlar det om att hjälpa människor som lider nöd av olika slag eller förföljelse i andra länder att komma till Sverige. En sådan inställning innebär en form av altruism, som borde skiljas från en allmänt positiv inställning till invandring. Medan den senare inställningen implicerar ett önskemål om "oförändrade" invandringsförhållanden – kanske med en del förbehåll eller mindre restriktioner – innebär en altruistisk ståndpunkt att man kritiserar den gällande politiken för en fortgående brutalisering. Man beklagar Sveriges moraliska svek mot humanistiska grundvärden när man inte tar emot tillräckligt många flyktingar.¹

En teoretisk utgångspunkt i denna analys är att begreppet "flyktingaltruism" på ett fruktbart sätt fångar en viss typ av generösa attityder mot invandring och flyktingar. Altruismens viktiga roll för samhällslivet har analyserats i en omfattande samhällsvetenskaplig litteratur. För klassiska tänkare innebär "altruism" osjälvvis vilja att hjälpa andra (Comte), eller en vilja att bidra till samhällets bästa (Durkheim). I moderna klassiker definieras en altruistisk handling enligt flera kriterier. Altruistisk är en handling som riktas mot att hjälpa andra, som är frivillig, inte ger materiell belöning och innebär en viss risk eller förlust. (Oliner och Oliner 1988). Altruismens viktiga roll för sociala relationer och särskilt för s k "helping behavior" har analyserats i en omfattande empirisk litteratur.² Altruismen har också tolkats som en form av rationell handling från ett Rational Choice-perspektiv.³

I denna uppsats avser jag inte att utveckla en modelldiskussion eller teoriansats kring begreppet "altruism" tillämpat på invandringsförhållanden. Uppsatsens syfte är både analytiskt och empiriskt. Jag använder mig av begreppet "altruism" som ett tentativt redskap för en kategorisering och tolkning av bestämda attitydmönster i invandringskontexter. För detta syfte, definieras *flyktingaltruism* här som *ett attitydmönster som innebär både en särskilt positiv inställning till en viss kategori av människor (flyktingar), och en stark vilja att hjälpa dem*. Och det handlar om en vilja som inte låter sig påverkas av egna (subjektiva eller kollektiva) intressen och socioekonomiska villkor i ett läge där många eftersträfvade resurser (jobb, bostäder, välfärdsförmåner) minskar och konkurrensen om dem hårdnar.

Särskilt suggestivt är att tolka denna form av altruism som en inställning där ett moraliskt påbud att hjälpa andra människor fungerar som ett slags *kategoriskt imperativ* i kantiansk mening.⁴ Dvs plikten att hjälpa

andra (här invandrande människor) skall inte vara beroende av våra behov eller förändrade omständigheter. Som den altruistiska ståndpunkten ofta uttrycker sig i debatten: vår plikt att hjälpa (flyktingarna) ”skall inte vara beroende av konjunkturen”.

2 Syfte

Syftet med denna uppsats är att bidra till att klarlägga den sociologiska dimensionen och profilen i den företeelse som här kallas ”flyktingaltruism”. De frågor vi ska försöka ge ett svar på är: Hur många medborgare som omfattar den altruistiska inställningen? Hur många vill ta emot fler flyktingar? Hur många anser att invandringsbestämmelserna är för hårda och borde mjukas upp? Artikeln presenterar också en explorativ analys av inkonsistenta attityder hos flyktingvänliga svenskar, samt en analys av sambandet mellan ett flertal möjliga förklaringsfaktorer och de två ovannämnda attitydpåståendena. Sambandet med tre typer av faktorer specialgranskas: individfaktorer (kön, ålder, etnisk bakgrund); socioekonomiska faktorer (sysselsättning, yrkesstatus, inkomster, sysselsättningssektor, fackligt medlemskap); och sociala faktorer (umgänge, hushållsstruktur, boende, familjeförhållanden, stadsmiljön). En multivariat analys undersöker kausala samband mellan dessa faktorer och attityder mot invandring. En beskrivning av de i analysen använda indikatorerna presenteras i nästa avsnitt.

3 Datamaterial och variabeldefinitioner

Flera opinionsmätningar har på senare tid ställt frågor om svenskarnas inställning till invandrapolitik och flyktingar. Datauppgifterna till denna analys är hämtade från en opinionsmätning som gjordes i maj 1993 av opinionsinstitutet SIFO i Stockholm. Ett representativt urval av 1030 i Sverige bosatta individer mellan 18 och 75 år intervjuades vid det tillfället.

Flyktingaltruism uppskattas med hjälp av ett par relaterade attitydmätningar. I denna analys använder vi oss av två enkla intervjufrågor som ger oss relevant information om en person har eller inte har flyktingaltruiska attityder. Frågorna består av följande två påståenden som respondenterna uppmanades ta ställning till: 1) ”Anser du att bestämmelser om invandring till Sverige borde bli strängare, oförändrade eller lättas upp?” och 2) ”Har du en uppfattning om att Sverige tagit emot invandrare i alltför stor omfattning, eller har det skett i ungefär lagom omfattning eller borde vi ta emot ännu fler?”.

Medan det första påståendet fokuserar på invandringens regler, handlar det andra om invandringens volym. Båda påståendena syftar alltså på invandringen, inte på flyktingfrågan. *Men i dagens Sverige kopplas invandringensproblematiken uteslutande till flyktingmigrationen.* När man diskuterar regler, storlek eller kostnader för det pågående migrationstrycket relaterar de flesta människor dessa frågor till flyktinginvandringen.

Angående det andra påståendet som fokuserar på inställning till "invandrare" görs här en liknande tolkning. Få personer kopplar idag ihop föreställningen om att "Sverige tar emot för många invandrare" med den gamla arbetskraftsinvandringen från 60-talet. I dagens Sverige kopplar de flesta denna frågeställning till flyktinginvandringen.⁵

Svenskarnas uppfattningar om invandrarnas (positiva eller negativa) roll i samhället definierar vi med en enskild fråga om huruvida intervjupersonerna anser att invandrarna är till nackdel eller till fördel för samhället. Det påstående respondenterna fick ta ställning till var följande: "Tror du att det är till övervägande fördel eller nackdel att vi tagit emot invandrare i den omfattning som skett?". Svartalternativen var tre: till nackdel, till fördel och tveksam/vet ej.

Analysen avser också att titta på hur ett flertal relevanta faktorer samvarierar på ett bestämt sätt med positiva attityder till invandringen. Vi testar tre modeller som kan tänkas förklara positiva attitydmönster. Modell 1 (M1) innehåller tre individuella variabler: kön, ålder och etnicitet (svensk eller invandrare⁶). Modell 2 (M2) består av socioekonomiska faktorer som (utbildning), yrkesposition, inkomst och sysselsättning. Sist har vi Modell 3 (M3) som består av sociala faktorer som civilstatus, familjenätverk, umgänge med invandrare, boendeförhållanden och stadsmiljö.

4 Hur omfattande är flyktingaltruismen?

Den första frågan, som här används som indikator på flyktingaltruism, mäter attityder till reglerna för invandring. En majoritet (67 procent) av de som deltog i SIFO-undersökning 1993 ansåg att bestämmelserna om invandring till Sverige borde vara strängare, medan var femte svarande tyckte att reglerna borde förbli oförändrade. Endast en på tjugo (5 procent) ville att det skall vara lättare att immigrera till Sverige. Den andra frågan avser inställning till antalet invandrare som Sverige tagit emot. Mer än hälften (55 procent) ansåg att Sverige tagit emot för många invandrare, medan en knapp tredjedel (31 procent) ansåg att invandringen ägt rum i lagom omfattning. Åtta procent ville att Sverige skall ta emot fler invandrare.

Underskattar inte denna SIFO-mätning altruismen i invandringensfrågan? Med hjälp av tidigare attitydundersökningar kan man få en ungefärlig

uppfattning om hur opinionen i denna fråga har utvecklats under de senaste tio åren. Westin och Langes arbeten utgör här självklara källor (Lange och Westin 1984, 1993; Westin 1989). Vid tre tillfällen har Lange och Westin gjort mätningar av svenskarnas inställning till invandring. Vid den senaste mätningen (1993) ansåg 10 procent av de svarande att reglerna för invandring borde lättas upp, vilket är dubbelt så många som i SIFOs undersökning. Icke desto mindre, utgör denna grupp en minoritet av de svarande i båda undersökningarna. Mellan undersökningstillfällena 1981, 1989 och 1993 förekommer endast mindre variationer i fråga om andel respondenter som önskar att bestämmelserna om invandring skall lättas upp. Skillnaderna är avsevärt större i fråga om den motsatta åsikten; att bestämmelserna bör bli strängare. År 1993 ansåg 61 procent av de svarande att så borde bli fallet. En sådan åsikt omfattades 1989 endast av 42 procent av de svarande. Vid alla tre undersökningstillfällena var det mindre än en på tio som tyckte att man borde tillåta fler invandrare att komma till Sverige. Svaren på denna fråga visar en positiv opinionsutveckling. Jämfört med de två tidigare mätningarna, ansåg 1993 något fler att Sverige borde ta emot fler invandrare.

Vi har två valmöjligheter om vi vill konstruera ett mått på flyktingaltuism. Vi kan välja att använda ett strängare mått, som bygger på konsistenta ställningstaganden till båda attitydspåståendena. Flyktingaltuismen är då begränsad till en ganska liten del av befolkningen. *Det är endast 3,7 procent svenskar som både vill lätta upp reglerna för invandring och ta emot fler invandrare.*

För vidare analys väljer vi i denna artikel att konstruera ett svagare mått på flyktingaltuism. Ett sådant mått konstrueras av de svarsalternativ som indikerar en vilja att lätta upp invandringsreglerna och/eller en vilja att ha fler invandrare i Sverige. Enligt detta sätt att mäta, är 10,4 procent av svenskarna flyktingaltuister.

5 Flyktingvännernas ”attitydkonsistens”

Vi förväntar oss en viss konsistens i attityderna hos de svarande, dvs att de flesta som vill ta emot fler flyktingar, också anser att reglerna för invandring bör lättas upp. Ty en sådan regeländring kan medverka till att fler invandrare får komma till Sverige. Ett sådant attitydmönster kan anses vara en manifestation av det som inom samhällsvetenskaplig forskning betecknas som ”attitude consistency”.⁷

I tabell 1 visas en korstabulering av de två variabelerna. Det första vi kan konstatera är att vårt antagande om konsistenta attityder får begränsad stöd i materialet. *Endast 44 procent av de som anser att Sverige bör ta emot fler invandrare, vill att invandringsreglerna lättas upp.* Intressant i

sammanhanget är att så många som 36 procent av de som vill ta emot fler anser att invandringsreglerna inte bör förändras. Och detta i ett läge där en skarp kritik riktas mot de gällande invandringsbestämmelserna, som målas upp som en "hjärtlös" skärpning av tidigare generösa regler.

Mer anmärkningsvärt är att *en femtedel av respondenterna visar sig ha en attityd som är klart inkonsistent. Denna inställning rymmer en märklig motsättning hos de som anser att Sverige bör ta emot fler invandrare, men samtidigt vill ha strängare regler för invandring.*

En möjlig tolkning av de inbördes oförenliga attityderna är att en del av dem som vill öka invandringen, anser att det är "fel" människor som släpps in idag. Av den anledningen kan en del kanske tycka att en ändring av reglerna i restriktiv riktning är nödvändig. Man har kanske bestämda preferenser för vissa andra invandringsgrupper. Möjligen är det från dessa grupper som man önskar sig fler invandrare.

En annan tolkning kan vara att det helt enkelt handlar om en inkonsekvens hos de svarande. Personer som säger sig vilja ta emot fler invandrare tar helt enkelt inte full konsekvens av sina åsikter. En sak är att uttala sig altruistiskt om abstrakta invandringsvolymen och i samband med det kritisera gällande regler och myndighetsbeslut ägnade åt att få kontroll över invandringen. En helt annan sak är att ta ställning till den konkreta frågan om de regeländringar som behövs för att fler ska få komma till Sverige. Många flyktingaltruister lär inte vara beredda att ta det steget.

I samma tabell presenteras ytterligare en dimension av attitydkonsistensen. Här korstabuleras frågan om man vill ta emot fler eller färre invandrare med frågan om invandrarna är till nackdel eller fördel för Sverige. Återigen förväntar vi oss att de sanna flyktingvännerna anser att invandring är till fördel. Men attitydbilden är inte så entydig. Visserligen visar tabellen att majoriteten av de som vill att fler ska få komma till Sverige (71 procent) anser att "invandrarna är till fördel för Sverige". *Men de inkonsistenta attityderna uppgår i detta fall till nästan 30 procent av de invandringsvänliga respondenterna.*

Ytterligare samband illustrerar andra dimensioner av inkonsistenta attityder vid bivariata korstabuleringar. Kort sammanfattat kan följande resultat rapporteras. Endast en fjärdedel (26 procent) av de som tycker att invandrarna är till fördel, anser att Sverige borde ta emot fler. En överväldigande majoritet inom denna invandrarvänliga opinion anser att invandringen är lagom stor. Tittar vi på hur många positivt inställda respondenter som vill att reglerna för invandringen ska lättas upp, så att flera får komma in, visar det sig att de bara utgör 17 procent. Viktigt att notera är att mer än *en tredjedel (35 procent) av dem som anser att invandrare är till fördel för Sverige faktiskt vill ha strängare invandringsregler.* Alltså: personer som har en positiv syn på de i landet bosatta invandrarna är inte

särskilt entusiastiska varken till att låta flera nya invandrare komma in eller att lätta upp gällande invandringsregler.

Attityderna är klart mindre inkonsistenta i det motsatta opinionslägret. Bland personer som är negativt inställda till invandrarna (dvs anser att de är till nackdel för Sverige) redovisas inkonsistenta attityder på en betydligt lägre nivå. Nästan ingen i denna kategori önskar sig att flera människor skall få komma in eller att bestämmelserna skall mjukas upp. Majoriteten (85 procent) av de som anser att man skall försöka "förmå dem att flytta från Sverige", anser också att invandringen är för stor.

En annan intressant attitydbild hittar vi hos de respondenter som inte vill att Sverige skall "köra ut dem". Bland de som svarade att invandrarna skall få stanna i Sverige finner man att en stor majoritet (65 procent) anser att reglerna för invandringen skall vara strängare. Samtidigt anser nästan hälften (47 procent) att invandringen idag är alltför stor.

En rimlig tolkning av dessa resultat är att *en klar majoritet inom den invandrarvänliga opinionen inte har en särskilt positiv (dvs altruistisk) ställning till invandringspolitiken*. Tvärtom! Många är för strängare regler och för att inte låta fler invandrare komma till Sverige. Med andra ord: en klar majoritet i den "invandrarvänliga" opinionen förefaller inte vara särskilt altruistisk när det gäller de aktuella invandringsförhållandena, som främst rör flyktingrörelserna. Bland de som anser att invandrare är till fördel för Sverige kan endast 25 procent karakteriseras som altruister enligt vår definition ovan. Och man finner endast 12 procent altruister bland de som vill att invandrarna skall få stanna, dvs de som *inte* vill "köra ut dem".

6 Vilka är flyktingaltruister?

Hur samvarierar individuella, socioekonomiska och sociala faktorer med attityder till invandring?

Låt oss börja med att undersöka hur bestämda *individuella egenskaper* fördelar sig mellan de som är flyktingaltruister och de som inte är det. Tittar man på könsskillnader visar det sig att kvinnor har en klart mer altruistisk inställning till flyktingar än män. Det har däremot inte yngre personer. Flera i åldersintervallet 30–49 år är altruister än personer i andra åldersgrupper. Mot vår förväntan, visar det sig att det faktum att man har en etniskt avvikande bakgrund tycks spela liten roll när det gäller invandringsaltruistiska attityder.

När det gäller *socioekonomiska faktorer* skiljer sig attityderna delvis beroende på inkomstnivåer. Personer med hög inkomst ($\geq 20\ 800$ kronor) har en något mer positiv attityd än andra inkomstgrupper. De som arbetar

deltid visar sig vara mer positiva än de som jobbar heltid, eller inte rapporterar sysselsättning.

Tittar vi på attitydskillnader mellan yrkeskategorier kan följande nämnas. Personer med arbetarstatus är klart minst altruistiska, följda av egna företagare. Som väntat finns det flest altruister bland tjänstemännen (15 procent). Följaktligen är också Tco/Saco-medlemmar i större utsträckning altruister än andra. Sysselsättningssektorn är också viktig för attityder mot invandrare. Betydligt fler har positiva attityder bland de som arbetar inom den offentliga sektorn än bland de som arbetar inom den privata sektorn.

Kulturellt kapital har också stor betydelse för attityder till flyktingar. Bland dem som är högskoleutbildade är 22 procent flyktingsaltruister. Endast 6 procent har samma attityd bland de som har real- och grundskolan.

Resultaten ovan stämmer överens med Westins och Langes analys av svenskarnas inställning till invandring. Vid tidigare attitydundersökningar (Lange och Westin 1984, Westin 1989) har man konstaterat att motståndarna till invandringen är överrepresenterade bland de äldre, män, arbetare och lågutbildade. Men sambanden rapporterades vara genomgående svagare 1987 än 1981, vilket pekade på en "genomgående och konsekvent" förändring av opinionen i positiv riktning i alla samhällsskikt och sociala positioner (Westin 1989:34).

När det gäller *sociala faktorer* är en rimlig arbetshypotes att individer som har större sociala resurser i form av familjenätverk har en mer positiv attityd till flyktingar än de som inte har det. Personer med sociala resurser (t ex de som har partner och barn) har kanske en viss personlig trygghet som gynnar utvecklingen av mer generösa attityder mot invandrade främlingar. Och tvärtom: socialt depriverade personer saknar personlig trygghet och intar därför en mer skeptisk hållning mot främlingar. Datamaterialet ger denna hypotes ett något ambivalent stöd. Data om familjeförhållanden visar ingen attitydskillnad som beror på om man har en partner (gift/sambo) eller ej. Däremot uppvisar de som har små- och skolbarn en något mer generös attityd än de som inte har barn.

Huruvida boendeförhållanden spelar någon roll i sammanhanget kan undersökas via fördelningen av respondenternas svar efter upplåtelseformer. Svarsfrekvensen visar att de som bor i hyreslägenhet och bostadsrättsradhus har en mer positiv attityd till invandringen än de som bor i villa.

En annan viktig skillnad finns mellan de som *umgås med invandrare* och de som inte gör det. Som väntat, visar resultaten att de som umgås med invandrare både på arbetsplatserna och fritiden (ca 52 procent) har en klart mer generös attityd till invandring än de som inte gör det. Bland de som inte umgås med invandrare kan endast 5 procent definieras som "altruister", vilket kan jämföras med 15 procent i den kategori som har kontakter med invandrare. Observera att andelen som är altruister i hela samplet är 10 procent.

7 Umgås flyktingaltruister mer med invandrare än andra?

Tabell 2 visar sambandet mellan attityder till invandring och umgänge med invandrare. Frågeställningen är huruvida de respondenter som företräder en positiv inställning till invandring har mer kontakt med de nyanlända invånarna än de svenskar som är mindre positiva eller negativt inställda till invandringen. Arbetshypotesen är här att det finns ett positivt samband mellan dessa variabler. Ju större umgänge, desto positivare inställning. Vid en enkel jämförelse av svarsfrekvenserna ges denna hypotes inget stöd i materialet.

Nästan hälften (44 procent) av de som anser att Sverige borde ta emot fler människor umgås inte med invandrarna. På en lite lägre nivå ligger mellanetniskt umgänge bland dem som anser att reglerna måste lättas upp. Om vi tittar på den konstruerade variabeln flyktingaltruism (se sektion 4 ovan) finner vi också att nästan hälften (45 procent) av altruisterna inte umgås med invandrare på arbetsplatsen. En något lägre andel (41 procent) saknar helt kontakter med invandrare på sin fritid.

Beträffande de som anser att invandrarna är till fördel för Sverige finner man en klar majoritet (69 procent) som inte har kontakt med invandrare på sin fritid. Samma sak gäller 59 procent av dem som vill att invandrarna skall stanna i Sverige, dvs de som inte vill "köra ut dem". Mellanetniskt umgänge förekommer oftare bland dem som vill att Sverige i dagens läge skall lättas upp invandringsreglerna, för att fler skall få komma hit. Av dessa är det endast 37 procent som saknar kontakt med invandrade personer.

Frågor som kan ställas är varför så många svenskar med en positiv inställning till invandring/invandrare saknar kontakt med de människor av kött och blod som detta ställningstagande handlar om. Observera att analysen gäller socialt umgänge både på fritiden och på arbetsplatserna. Kan man förklara uppkomsten av positiva och generösa invandringsattityder mot invandring oberoende av egna och konkreta sociala erfarenheter av invandrarskap och invandrare? Skulle ökad social erfarenhet av invandrare bidra positivt till mellanetnisk förståelse och solidaritet? Eller är det tvärtom?

Kan det vara så att en grundförutsättning för altruistiska flyktingattityder är just det förhållandet att de saknar en social förankring i människors praktiska liv. Att dessa attityder bygger på moraliska imperativ av kategorisk karaktär (dvs bygger på ett påbud obetingat av egna behov eller sociala omständigheter)? Social erfarenhet av konkreta invandrarförhållanden skulle kanske inverka negativt på denna typ av attityder. Eftersom invandrarverkligheten är motsägelsefull och innehåller aspekter som inte alltid är trevliga eller överensstämmer med idealbilderna, kan denna

verklighetskontakt leda till en förändring av altruistiska (*kategoriska*) attityder i mer "negativ" (dvs mer realistisk eller *hypotetisk*) riktning.

8 Vilka faktorer påverkar attityder till invandrare?

Vi har ovan definierat en vidare indikator på flyktingaltruism som konstrueras med två attitydpåståenden. Denna variabel har omkodats så att den blivit en sk dikotom variabel, dvs den har endast två värden: 1 för altruism, 0 för frånvaro av altruism. Eftersom den beroende variabeln endast har två värden genomförs en multivariat kausalanalys med hjälp av en *logistisk regression* (Hosmer och Lemeshow 1989). En multivariat analys tillåter oss här att studera effekten av en variabel när de andra hålls under kontroll. Dvs vi kan analysera inverkan på individers attityder av deras umgänge med invandrare om vi i övrigt har samma förhållanden vad gäller kön, status etc.

En logistisk regression producerar ett flertal statistiska mått av vilka vi ska redovisa regressionskoefficienter (i tabellen betecknade B), signifikansnivå och de sk odds. Regressionskoefficienterna anger skillnader mellan en given kategori och en referenskategori i termer av logaritmerade odds. När B är positiv betyder det att oddset ökar. I vårt fall ökar oddset att man har en positiv attityd mot invandringen. Motsatsen gäller när B är negativ, då minskar oddset, och det blir mindre sannolikt att positiva attityder ska finnas hos en bestämd kategori av människor. Grovt förenklat anger koefficienten $\text{Exp}(B)$ med vilken faktor oddset förändras när orsaksvariabeln i fråga ändras en enhet. T ex om den ändras från 0 till 1, i fallet med de dikotoma förklaringsvariabler som används i denna analys.

För att förstå innebörden i den senare koefficienten är det enklast att ge ett exempel med variabeln kön. Har kvinnor mer positiva attityder till flyktingar än män? $\text{Exp}(B)$ beräknas genom att oddset för kvinnorna att vara altruister divideras med oddset för män att också vara det.⁸ Den är 1.40. Personer som inte rapporterat en altruistisk attityd jämförs alltså med de som gjort det. De senare har alltid värdet 1. Ett odds större än 1 innebär således en större chans att en viss kategori av respondenter – kvinnorna – uppvisar altruistiska attityder. Ett odds mindre än 1 innebär en mindre chans att vara altruist.

För att kunna avgöra i vilken utsträckning egenskaper som kön, ålder och etnicitet påverkar attityderna till invandrare kan den logistiska regressionsanalysen i Tabell 3 studeras. Resultaten i *Modell 1* ger vid handen att kön har större betydelse än ålder och etnicitet för att förutsäga flyktingaltruism. Men ingen prediktor visar statistisk signifikans (här enligt kriteriet $p = \leq .05$). Det är mindre sannolikt att äldre personer uppvisar positiva attityder. Är man äldre än 65 år är det mindre troligt att man har dessa attityder än om man tillhör yngre åldersgenerationer. Denna effekt är dock icke statistiskt signifikant. Invandrarbakgrund har som väntat en positiv effekt, men den är svag och icke signifikant, när hänsyn tas till de två andra prediktorerna.

När det gäller socioekonomiska förhållandena i *Modell 2* är det tre faktorer som är viktiga och statistiskt signifikanta ($p = \geq .05$) prediktorer för

flyktingaltruism. Dessa är Saco/Tco-medlemskapet, offentlig anställning och det faktum att man har yrkessysselsättning. Respondenter som är tjänstemän (och Tco/Saco-medlemmar) uppvisar ett estimerat odds på 2,1.

Personer med högskoleutbildning har mer än dubbelt så höga odds som respondenter med lägre utbildning. Mindre väntat är resultatet att en hög inkomst (≥ 20.800) inte har större – och framför allt inte signifikant – effekt i form av positiva attityder till invandringen när andra faktorer kontrolleras. Oddset sjunker i detta fall till 1,4. Det faktum att ”höginkomsttagarna” visar lägre odds än Saco/Tco-medlemmar och offentliganställda tyder på att många altruistiska attityder skapas främst hos personer i de två senare kategorierna.

I nästa steg testas huruvida det finns ett samband mellan sociala faktorer och en positiv attityd mot invandrare. Vi undersöker effekten av tolv sådana faktorer. Resultaten i *Modell 3* indikerar att de högsta oddsen för flyktingaltruism finns hos fyra kategorier av personer: de som har en partner (gift/sambo), de som har barn i skolåldern och de som har umgänge med invandrare på sitt arbete och sin fritid. Alla fyra effekterna visar ett odds på över 2,0 och är statistiskt signifikanta (dvs $p = \leq .05$).

I samma tabell framgår också två klart negativa effekter på flyktingaltruism. Bland de som bor i villa och de som bor i en mindre ort (med ≤ 10.000 invånare) är det klart mindre troligt att de har positiva attityder till invandringen. Att flyktingaltruism är mindre utbredd bland dem som bor i villa än hos folk som har andra upplåtelseformer stämmer överens med andra resultat som tyder på att höginkomsttagare och egna företagare är mindre altruistiska än andra jämförbara kategorier.

Tabell 4 rapporterar ytterligare en logistisk regression, i vilken de variabler från alla tre modeller som visar ett visst bivariat samband ($\eta = \leq .10$) tas med. I denna analys bestämmer vi att regressionsprogrammet ska inkludera enbart de effekter som uppvisar en signifikansnivå på $\leq .10$. Här framkommer endast tre effekter som är relevanta och statistiskt signifikanta: hög utbildning, Saco/Tco-status och fritidsumgänge med invandrare. Analysen visar alltså att när man tar hänsyn till hur ett stort antal individuella, socioekonomiska eller sociala faktorer tillsammans samverkar är det bara dessa tre som har stor betydelse för det som i denna analys kallas särskilt positiva attityder till en flyktingrelaterad invandring.

9 Sammanfattande slutsatser

Den första slutsats man kan dra angående flyktingaltruism är att den begränsar sig till en liten kategori människor. Denna kategori omfattar mellan 5 och 10 procent av befolkningen. I denna analys operationaliseras ”flyktingaltruism” som en attityd som innebär att man ställer sig positiv

till att lätta upp invandringsbestämmelser och/eller vill ta emot flera invandrare. I det analyserade SIFO-materialet uppskattas andelen flyktingaltruister i denna vidare mening till ca 10 procent av det svenska folket. Om man använder en strängare definition av "flyktingaltruism" (dvs personer som både vill mjuka upp reglerna *och* ta emot flera) är det endast 3 procent som har den inställningen.

En fråga som undersökts är huruvida olika attitydindikatorer är konsistenta (inbördes förenliga med varandra). Vi har konstaterat ovan att en viktig del av den flyktingvänliga opinionen är "attitydinkonsistent". Mindre än hälften av dem som anser att Sverige bör ta emot flera människor vill lätta upp invandringsreglerna. (En femtedel önskar sig faktiskt strängare regler för invandringen.) En tredjedel av dem som vill ta emot fler invandrare anser att invandrare är till nackdel för Sverige. Vår analys visar också att en klar majoritet av den invandrarvänliga opinionen (som anser att invandrare är till fördel för Sverige) inte har en altruistisk inställning till invandrare. Materialet visar även att faktiskt umgänge med invandrare också är ganska begränsat bland de respondenter som vill att fler ska få komma till Sverige.

Analysen av sambandet mellan umgänge med invandrare och attityder till invandringen reser också intressanta frågor angående de mekanismer som förklarar positiva attityder. Hos många personer med positiva attityder lär det inte finnas social erfarenhet av umgänge med invandrare. Det kan diskuteras huruvida detta förhållande är ytterligare ett tecken på "attitydinkonsistens", eller en indirekt indikator på en grundidé i en moralrelaterad definition av "flyktingaltruism". En sådan inställning definieras ovan som en moralisk plikt, eller ett *kategoriskt* imperativ, dvs som ett påbud som gäller oavsett hur sociala förhållanden eller individuella behov och erfarenheter påverkar de handlande människorna.

Hur det än förhåller sig med den saken är det mycket möjligt att den överväldigande majoriteten av medborgarna ser mer pragmatiskt på samhällets invandringspolitiska åtaganden. För de flesta kan det antas finnas ekonomiska villkor och social erfarenhet som är viktiga när de tar ställning i invandringsfrågan. Ur normativ synpunkt är det också viktigt att betona att social praktik och sociala mekanismer är av central betydelse för att folk från olika grupper skall förstå varandra bättre och eventuellt önska sig mer intensivt umgänge.

Vi har även analyserat sambandet mellan tre typer av faktorer som kan antas vara relevanta för att förklara attitydskillnader. Ingen av de analyserade individfaktorerna visade ett signifikant samband med attitydbildningen. Större relevans för att förklara attityder har socioekonomiska faktorer. Att man har en högskoleutbildning, tjänstemannastatus eller en anställning inom den offentliga sektorn påverkar attityder mot flyktingar och invandrare positivt. Minst lika relevanta är de sociala faktorer vi har studerat i

denna analys. Sociala resurser som människor skaffat sig via familjerelationer och umgänge med invandrare är viktiga faktorer bakom positiva attityder till invandring.

När det gäller den sociologiska profilen av detta attitydmönster visar denna analys att *flyktingvännerna i regel är relativt resursstarka individer. Det handlar om personer som har mycket kulturellt kapital, sociala resurser och även relativt bättre ekonomiska förhållanden tack vare tjänstemannayrken.* Således: slutsatsen i denna analys är att de sociala bärarna av flyktingaltruismen är de högskoleutbildade, de som har ett visst umgänge med invandrare på sin fritid och de som är tjänstemän inom den offentliga sektorn.

10 Slutkommentar: policyslutsatser

En öppnare diskussion av de attityder som dokumenteras i denna analys är nödvändig, både för att bättre förstå mellanetnisk samverkan i det civila samhället, och för de politiska institutionernas trovärdighet i invandrarfrågan. Kanske är det så att de positiva uppfattningar – som förvaltas i den offentliga debatten av de som Ottar Brox kallat för ”den moraliska eliten” – har avskärmat sig alltför mycket från den mångetniska verkligheten. Den flyktingaltruism som den moraliska eliten gör sig till massmedialt språkrör för, bygger på ideologiska och etiska ställningstaganden som ej finner en motsvarighet i de krav och villkor som invandringen ställer på människornas praktiska liv i det civila samhället.

I ljuset av de empiriska förhållanden som analyserats här, och som ligger i linje med tidigare avrapporterad forskning, kan man dra den policyrelaterade slutsatsen att seriöst samhällsarbete som försöker anpassa invandringspolitiken till en tid med nya problem och villkor, inte bör låta sig blockeras av den moraliska elitens altruism. Mycket i den pågående invandringssamtalet handlar om visumtvång för kosovoalbener, men det finns en allmän kritik mot bristande humanism och generositet i den gällande invandringspolitiken. Balansen mellan behovet av nya åtgärder och kravet på solidaritet är givetvis svår. Nyckeln till att uppnå denna balans hittar man inte genom att enbart lyssna på altruisternas väl artikulerade diskurs i medierna.

Klyftan mellan de två invandringsföreställningarna – den som utformas av de välutbildades moraldiskurs och de som utformas i mellanetniskt umgänge och människors praktiska livsvillkor – bör inte fortsätta att växa i det svenska samhället. Det drabbar inte bara politikens trovärdighet och handlingsutrymme på det invandrapolitiska området. Klyftan inverkar också negativt på det civila samhällets praktiska förutsättningar för mellanetnisk solidaritet. Saknas dessa förutsättningar blir det mycket svårt

att få igång de sociala och mellanmännsliga mekanismer som hjälper de nyanlända att integreras i det svenska samhället. Dessa mekanismer kan varken skapas av marknaden eller politiken.

En viktig uppgift för alla ansvariga aktörer i samhällsprocessen är *att diskutera hur och när samhällets förutsättningar för de invandrade medborgarnas integration påverkas av ett bestämt migrationsflöde*. Kanske går Sverige mot en invandrings- och integrationsutveckling i vilken frågan om restriktiva åtgärder – som altruismen under inga omständigheter lär vara beredd att diskutera – måste ställas.

NOTER

- ¹ Se t ex aktuell kritik i DN (94/3/13 och 4/7) i vilken *Jesus Alcalá* – liberal flyktingjurist, ledande företrädare för den moraliska eliten i den svenska flyktingdebatten – och fyra andra kända publicister gått till kompakt angrepp på Folkpartiets politik och moraliska trovärdighet i flyktingfrågan.
- ² Se t ex *en antologi med flera uppsatser* i Rushton och Sorrentino (1981). En aktuell svensk analys av könsrelaterad altruism och organdonation i Machado och Burns (1994).
- ³ En redan klassisk diskussion av altruism i familjelivet (som "utility function") från ett *Rational Choice*-perspektiv återfinns i Becker (1981). För en aktuell diskussion av andra teorimodeller från samma perspektiv se Bolle (1991) och Bergstrom (1989).
- ⁴ Ett *kategoriskt* (= obetingat, absolut) imperativ innebär i Kants etik ett påbud som är oberoende av vilka önsknningar eller behov individen har. Denna typ av imperativ ställs mot dess motsats, ett *hypotetiskt* imperativ, som betyder att påbudet är beroende av behov eller omständigheter.
- ⁵ Av den anledning fångar den till synes motsägelsefulla termen "flyktinginvandrare" en central dynamik såväl i aktuella invandringstendenser som vid tolkningen av folkliga föreställningar om densamma.
- ⁶ Invandrarbakgrund innebär att respondenten har en förälder eller båda föräldrarna född(a) utomlands.
- ⁷ En teknisk diskussion av "attitude consistency" och "attitude inconsistency" från ett mättingsprincipiellt perspektiv i Suárez 1980.
- ⁸ Odds beräknas så här: kvinnornas odds = antalet altruistiska kvinnor dividerat med antalet icke altruistiska, och männens odds = antalet icke altruister dividerat med antalet altruister.

REFERENSER

- Becker, Gary S. A. (1981) *Treatise on the Family*, Harvard University Press.
- Berstrom, T. (1989) "Love and spaghetti: The cost of virtue", *Journal of Economic Perspective*, vol 3, 165–73.
- Bolle, Friedell (1991) "On Love and Altruism", *Rationality and Society*, vol 3, 197–214.
- Diaz, Jose Alberto (1994) "Främlingar, fiender och medborgare. Bidrag till analys av främlingsfientlighet i Sverige. *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, s 34–51.
- Fryklund, Björn och Tomas Peterson (1989) "Vi mot dom." *Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*. Lund University Press.
- Hosmer, David and Stanley Lemeshow (1989) *Applied Logistic Regression*. Wiley.
- Lange, Anders och Charles Westin (1984) *Majoritet om minoritet. En studie i etnisk tolerans i 80-talets Sverige*. En rapport från Diskrimineringsutredningen. Stockholm: Liber-Förlag.

- Lange, Anders och Charles Westin (1991) *Ungdomen om invandringen*, Del 1, Centrum för invandringsforskning (CEIFO), Stockholms universitet.
- Lange, Anders och Charles Westin (1993) *Den mångtydiga samhället. För hållningssätt till invandring och invandrare 1993*. Centrum för invandringsforskning (CEIFO), Stockholms universitet.
- Löw, Heléne (1993) "Rasistisk och främlingsfientlig brottslighet. Myter och verklighet", papper framlagt vid 9. Nordiske Migrationsforskerseminar, Danmark.
- Machado, Nora och Tom R. Burns (1994) "Female altruism. Gender differences in organ donation patterns." Discussion paper, sociologiska inst i Uppsala.
- Rushton, Philippe och Sorrentino Richard (1981) *Altruism and Helping Behavior*. Hillsdale N.J.
- Suárez, Pablo (1980) "Attitude consistency and validity-reliability assumptions – An exercise in methodological self-criticism", *Quality and Quantity*, 415–429.
- Westin, Charles (1989) *Den toleranta opinionen. Inställning till invandrare*. Stockholm: Delegationen för invandrarforskning.

SUMMARY

Jose Alberto Diaz

Friends of refugees – On refugee altruism, attitude inconsistency and sociological determinants.

This article presents an analysis of attitudes towards immigrants within the Swedish population based on a national representative sample of 1030 people (originally collected by the Swedish Institute for Opinion Research, SIFO, in 1993). The analysis focuses on sociological dimensions and profiles on the category of people who are generally positive towards refugees and immigrants. This is tentatively defines here as "refugee altruism". Frequencies of the two survey items used to operationalize this term show that its social dimension is quite limited.

The analysis reports several manifestations of "attitude inconsistency" within this category, for instance 1) many people who would like Sweden to take in more immigrants demand at the same time that the immigration rules should be more restrictive, or do not believe that immigration entails benefits for the country; 2) people who believe that immigration implies benefits for the country want more restrictive immigration rules. Another unexpected finding concerns the low level of social interaction between refugee-altruistic Swedes and immigrants. Many respondents who answer that immigration is good for the country, or who want Sweden to let in more foreigners do not interact themselves much with foreigners.

Finally, a multivariate analysis tests the relevance of three sets of explanatory variables. Gender, age and ethnicity show a weak single impact on attitudes when all the effects are controlled. Variables such as education, white-collar position and employment in the public sector, as well as social resources (people who have partners and children) are important in predicting positive attitudes towards immigrants.

Tabell 1. Attitydskonsistens i inställning till invandrare och invandringspolitik. Procenttal (SIFOs material)

<i>Uppfattning om invand- ringsbestämmelser</i>	<i>Uppfattning om ett lämpligt antal invandrare i Sverige</i>		
	<i>Ta emot fler invandrare</i>	<i>Finns lagom många</i>	<i>Finns redan för många</i>
Borde lättas upp	44	6	1
Borde förbli oförändrade	36	49	5
Borde bli strängare	20	46	94
	100	100	100
<i>Uppfattning om invand- ringens konsekvenser för Sverige</i>			
Mest till fördel	71	48	4
Tveksam/vet ej	14	33	9
Övervägande till nackdel	15	19	87
	100	100	100
<i>n =</i>	85	314	568

Tabell 2. Positiva ståndpunkter till invandringspolitik efter umgänge med invandrare. Procenttal. (SIFOs material)

	<i>Sverige bör ta emot fler invandrare</i>	<i>Invandrings- regler bör lättas upp</i>	<i>Invandrare är till fördel för Sverige</i>	<i>Invandrare bör få stanna i Sverige</i>
<i>Umgås med invandrare på sin fritid</i>				
Ja	56	63	31	41
Nej	44	37	69	56
	100	100	100	100
<i>n =</i>	86	56	243	605

Tabell 3. Logistiska regressioner med tre typer av prediktioner ("modeller") för flyktingaltruism (SIFOs material)

<i>Modell 1.</i>	B	p	Exp(B)
<i>Individuella faktorer</i>			
Ålder			
(äldre/yngre än 65 år)	-.10	.64	.90
Kön (kvinna/man)	.34	.10	1.40
Etnicitet (invandrar- bakgrund eller ej)	.15	.67	1.12
Konstant	2.22	.00	
<i>Modell 2.</i>			
<i>Socioekonomiska faktorer</i>			
Utbildning (har/har ej högskoleutbildning)	.82	.00	2.04
Inkomst (lägre/högre än 20.800 kr)	.34	.51	1.40
Förvärsarbete (har/saknar)	.67	.04	1.95
Facklig tillhörighet (medlem i SACO+TCO/LO)	.72	.00	2.07
Anställning i (offentlig/privat sektor)	.67	.01	1.97
Konstant	3.01	.00	
<i>Modell 3.</i>			
<i>Sociala faktorer</i>			
Umgänge med invandrare på arbetsplatsen (ja/nej)	.67	.00	1.96
Umgänge med invandrare på fritiden (ja/nej)	.69	.00	2.00
Bostad (villa/radhus +hyreslägenhet)	-.26	.05	.76
Civilstånd (gift+sambo/ ensamstående)	.83	.03	2.30
Föräldraskap I (har/har ej barn i förskoleålder)	.58	.06	1.79
Föräldraskap II (har/har ej barn i skolålder)	.76	.02	2.13
Ansvar för daglig varuinköp (ja/nej)	.29	.27	1.33
Urbaniseringsgrad (bor/ bor ej på en ort med högst 10.000 invånare)	-.31	.30	.74
Konstant	4.38	.00	

Tabell 4. Stegvis logistisk regression med signifikanta prediktorer för flyktingaltruism (SIFOs material)

	B	p	Exp(B)
Facklig tillhörighet	.48	0.03	1.64
Utbildning	.86	.00	2.39
Umgänge med invandrare på fritiden	.74	.00	2.09
Konstant	2.93	.00	

Finns det för få orsaker inom sociologin?

– En replik till diskussionen om det oförklarade

Bakgrund

Bakgrunden till detta inlägg är en diskussion om sociologins förhållande till det oförklarade/oförklarliga¹ som förts i *Sociologisk forskning*.² I en artikel i *Sociologisk Forskning* nr 3 1992, diskuterade Gösta Carlsson problemet med det oförklarade. Han ser kontakten med dessa fenomen som en betydande del av den sociologiska vardagen, något som förknippas med slumpvariation och signifikanttest (Carlsson, 1992:4). Han ser även en fara i att förneka förekomsten av det oförklarade och att försöka undkomma problemet genom verbala kategoriseringar och schematiseringar (a a, s 4f). Carlsson antyder avslutningsvis möjligheten att inom samhällsvetenskapen acceptera det historiskt tillfälliga och fruktbarheten i en historiesociologisk ståndpunkt som innebär att man kommer ifrån ett schematiskt deterministiskt perspektiv (a a, s 10).

I en senare artikel i *Sociologisk Forskning*, nr 2 1993, har Mats Ekström försökt diagnostisera de bakomliggande skälen till att det oförklarade är en så viktig del av den sociologiska praktiken. Han har även försökt formulera en strategi för att minimera det oförklarade, eftersom han anser detta viktigt för sociologins status (Ekström, 1993:52). Han gör gällande att förhållandet att sociologin inte haft större framgångar då det gällt att minska det oförklarade beror på att en variabelorienterad metodologi varit dominerande. Denna variabelanalys är ”en kvasiexperimentell analys av samband mellan värden på ett begränsat antal på förhand utvalda, på förhand definierade och standardiserade variabler” (a a, s 30). Som alternativ till variabelanalysen diskuterar Ekström en kausalförklarande sociologi. Denna form av sociologi har till uppgift inte bara att kartlägga empiriska mönster, utan även att se till ”det substantiella innehållet i konkreta kontextuella relationer och processer” (a a, s 53) och att identifiera de ”abstrakta egenskaper och kausala mekanismer som genererar konkreta processer och empiriska mönster” (a a, s 53).

Det är viktigt att som Ekström föra en diskussion om metod och metodologiska strategier på en principiell och teoretisk grund. Skälet till detta inlägg är att jag anser att Ekström trots sin teoretiskt grundade metoddiskussion trivialiserar problemet med det oförklarade. Min kritik går ut på

att Ekströms dikotomisering av samhällsvetenskapens forskningstraditioner i en variabelorienterad och en kausalförklarande riktning blir stereotyp och onyanserad. Denna stereotypa polarisering kommer till uttryck i den sällsamma entydighet, som gör att variabelanalysen i Ekströms tappning praktiskt taget uteslutande har negativa konsekvenser och att den s k kausalförklarande sociologin åtminstone potentiellt upphäver dessa problem. På så sätt fördunklas den nära anknytning som finns mellan de två inriktningarna, vad gäller deras metodologiska innehåll och de problem som de delar. Jag ser det också som omöjligt att med hjälp av ett utvidgat kausalitetsbegrepp åstadkomma en större förklaringskraft hos den empiriska forskningen.

Sociologins objekt och dess logiska implikationer

En tes som Ekström förfäktar är att förekomsten av det oförklarade till stora delar är en konsekvens av att den dominerande sociologiska metodologin inte tillräckligt väl anpassat sig till sociologins objekt. Han ger en beskrivning av sociologins objekt som ligger till grund för diskussionen om alternativa metodologiska perspektiv. Enligt Ekström gäller för sociologins objekt att det "består till övervägande delen av internt relaterade företeelser" (a a, s 51). En konsekvens av denna egenskap hos objektet blir att "En sociologisk förklaring som inte säger något om den substantiella förbindelsen mellan orsak och verkan är en otillräcklig förklaring" (a a, s 51).

Problemet med diskussionen om sociologins objekt uppstår enligt min mening när detta objekt diskuteras som om det existerade objektivt, utan anknytning till teori eller några kunskapsakter. Märkligt nog ses ofta allahanda företeelser som sociala konstruktioner men sällan det sociologiska objektet.³ Vi förutsätts få kännedom om detta objekt genom en omedelbar och intuitiv åskådning. Även om vi accepterar att sociologin har sitt objekt med vissa egenskaper så går det inte att betrakta egenskaper hos detta objekt a priori, som en ontologiskt ren kategori opåverkad av våra perceptioner, vår begreppsapparat och våra värderingar. Vi måste således integrera också frågan om sociologins objekt i teorins och värderingarnas domäner.⁴

Ekström uppehåller sig mycket vid de logiska konsekvenserna av sociologins objekt och fäster stor vikt vid de negativa följderna som följer av variabelanalysen. Exempelvis ses det som en *logisk* motsägelse att söka kunskap om vilka sociala faktorer som påverkar hälsa och välbefinnande och inte gå utöver variabelanalysens ramar (a a, s 30). Ett annat exempel på postulerandet av en logisk nödvändighet är påståendet att en diskrepans mellan teori och empiriska observationer inte är tillfällig "utan hänger samman med den variabelorienterade metodologi som tillämpas.

Gapet kan inte överbryggas via operationaliseringar eftersom det är ett uttryck för att teorin och metodologin refererar till olika dimensioner av forskningsobjektet". (a a, s 39). Förutsätter då en överbyggnad mellan teori och empiriska observationer en identitet i dimensioner? Och vad är dimensioner i detta sammanhang? Mig veterligen är det endast operationalisterna som haft uppfattningen att det inte existerar ett gap mellan teoretisk nivå och operationalisering.

Genom denna fokusering på *logiska* konsekvenser blir forskningsprocessen med alla dess oöverbärgda ställningstaganden, tillfälligheter och inkoherenser negligerad som praktik. Forskningen behandlas inte som en mångfacetterad företeelse fruktbar att studera från empiriska utgångspunkter, ur vilket perspektiv följer att relationer mellan objekt, teori och metod kan ses som kontingenta. Istället fastställer Ekström ofta metodologiska och teoretiska ställningstaganden som ett rationellt och koherent system av logiska relationer. Det grundläggande problemet tycks vara att variabelanalysens företrädare inte inser de logiska implikationerna av sin egen metodologi.

Kausalitet som metodologiska strategier

Ekström diskuterar skilda metodologiska strategier för att identifiera orsaker:

I den första varianten studeras relationer mellan orsak och verkan på en statistiskt aggregerad nivå. Det gäller att "identifiera de förhållanden eller händelser (A) som påverkar den relativa (kvantitativa) förekomsten av andra förhållanden eller händelser (B), samt fastställa i vilken utsträckning den varierande förekomsten av B beror på den varierande förekomsten av A" (a a, s 29). Denna typ av problemställning är enligt Ekström något som studeras av variabelanalysen och han menar att denna form av analys endast kan ge information om kvantitativa fördelningar men inte någon genuint ny kunskap om kausala egenskaper. (a a, s 30).

För den andra varianten av metodologisk strategi handlar det om att fastlägga: "konkreta substantiella relationer mellan olika fenomen, dvs de egenskaper som binder orsaken till effekten, och att identifiera det substantiella innehållet i de processer varigenom olika fenomen växer fram ur konkreta sammanhang." (a a, s 29). Här är det frågan om "kvalitativa egenskaper som konstitueras i förhållande till en mer eller mindre specifik kontext" (a a, s 33). Som exempel på sådana konkreta och substantiella relationer nämns relationen mellan kulturellt meningssammanhang och handlande som Weber ser det, samt studier som har biografier eller levnadsöden som kontext. Ekström ser denna form av analys som en mycket framgångsrik del av sociologin och nämner som några företrädare för denna typ av analys bl a Weber, Bourdieu och Goffman. Denna förklaring

sågs kunna vara narrativ och se ut som en kronologisk berättelse i form av en kausal kedja. Ekström nämner också en teoretisk variant av denna kausala analys ”som innebär att de konkreta relationerna och processerna identifieras med hjälp av abstrakta begrepp” (a a, s 33). Jag återkommer senare mer specifikt till denna typ av strategi i dess konkreta utformning som fallanalys.

Om en tredje strategi sägs att den kausala analysen syftar till att ”blottlägga de abstrakta egenskaper som konstituerar sociala relationer och strukturer, egenskaper som är verksamma som kausala mekanismer och bidrar till att producera konkreta händelser, mönster och processer i verkligheten” (a a, s 29). Denna variant av kausalitet förefaller mig mer postulerande än substantiell. Tanken är att det existerar abstrakta ”causal powers” som är relativt oberoende av specifika tidsmässiga och rumsliga sammanhang. Ekström gör på denna punkt så att han radar upp egenskaper hos denna kausalitetsuppfattning men inte anger något trolig bärare av dem. Det tycks finnas en teoretisk och essentiell *black box* som ger upphov till ”tendenser vars konkreta effekter är avhängiga förhållandena i den specifika kontext där effekterna observeras” (a a, s 36).

Det finns snarare ett teleologiskt än kausalt drag hos dessa abstrakta egenskaper som förefaller ständigt närvarande, väntande på att aktualiseras även om det föreligger tillfälliga motverkande mekanismer. Närmast påminner denna form av ”kausalitet” om det teleologiskt inriktade begreppet ”ekvifinalitet” som Ludwig von Bertalanffy formulerar detta. Ekvifinalitet innebär att ett och samma slutstadium nås från skilda initialförhållanden och på olika sätt trots föreliggande hinder (von Bertalanffy, 1969:79).⁵ Om nu inte de generativa mekanismerna i Ekströms tappning är teleologiska i denna mening, är det svårt att finna något rimligt skäl till deras förmåga att existera och utöva sina ständiga verkningar ”oavhängigt specifika tidsmässiga och rumsliga kontexter” (Ekström, 1993:36). Och om de generativa mekanismerna inte är målinriktade på ett sätt motsvarande ekvifinalitet är det svårt att se hur kännedomen om deras i så fall slumpmässiga och icke predicerbara utfall skulle föra den sociologiska analysen framåt. Dessa generativa mekanismer skulle då komma att påminna om det fenomen Giddens kallar för juggernaut:

... the juggernaut – a runaway engine of enormous power which, collectively as human beings, we can drive to some extent but which also threatens to rush out of our control and which could rend itself asunder. The juggernaut crushes those who resist it, and while it sometimes seems to have a steady path, there are times when it veers away erratically in directions we cannot foresee (Giddens, 1991:139).

Lika kraftfull som denna i bokstavlig mening generativa mekanism är, lika lite tjänar den som ett instrument för förutsägelse och lika lite kan denna form av generativ mekanism tjäna till att minska det oförklarades roll inom sociologin.

Eftersom Ekströms utgångspunkt är en kritik av variabelsociologin för dess låga förklaringskraft i ett empiriskt sammanhang, duger det inte med allmänna hänvisningar till Sayer, Bhaskar eller den kritiska realismen. Enbart denna typ av allmänna hänvisningar utan referenser till forskning med empiriskt innehåll innebär en återgång till en dogmatisk och rentav skolastisk argumentationsform. Det gäller istället att visa på vilka de generativa mekanismer är som *de facto* ökar förklaringskraften i förhållande till variabelsociologin.

En central fråga i sammanhanget är om det alls är väsentligt för oss huruvida påståenden är kausala eller inte. Kan vi genom att identifiera dem som kausala hitta någon slags generell formel för att avgöra deras rimlighet, eller är vi på något annat sätt hjälpta av att identifiera dem som kausala? Jag har svårt att se att vi har någon nytta av kausalitetsbegreppet härvidlag. Risken med att tala om teorier och processer med en kausal vokabulär är att den inger en falsk känsla av precision.

Ekström menar också att den kausala metodologin skall ta fasta på generativa mekanismer för att åstadkomma meningsfulla analyser. Det verkar väl snävt att knyta denna generativa egenskap till kausalitetsbegreppet eller ens kausal metodologi. Visst kan sägas att sociologin bör syssla med orsaker som är substantiella och generativa, några slags systematiska orsakskällor. Sådana systematiska orsakskällor vore också intressanta ur ett variabelperspektiv. Det substantiella och generativa är emellertid något som borde höra empiriska studier och teoretiska perspektiv till och inget vi kan postulera till existens.

Ekström menar vidare att kausal påverkan kan vara såväl "intern" som "extern". Externa företeelser är oberoende av varandra och relationen mellan dessa företeelser är tillfällig (a a, s 50). Ett exempel på detta skulle kunna vara en tillfällig kausal sekvens som att en geting i bilen orsakar en krock. Det finns inget logiskt och nödvändigt i detta. Interna relationer däremot "konstitueras i relation till varandra, där det ena inte kan karakteriseras annat än i relation till det andra" (a a, s 50). Det tycks således finnas någon form av begreppsligt sammanhang i dessa relationer. Ekström menar också att sociologins objekt till större delen består av fenomen som är internt relaterade (a a, s 51).

Detta måste då betyda att sociologin primärt skall syssla med begrepps-
liga eller logiska relationer som inte nödvändigtvis manifesteras på ett enhetligt sätt som korrelationer mellan variabler. Konsekvensen måste också bli att sociologin endast bör syssla med lagbundna processer. Tar man detta program på allvar är frågan hur vi kan veta vilka relationer som är interna och vilka som är externa. Är detta något som postuleras eller kan vi fastställa detta med hjälp av empiriska studier? Är de interna relationerna teoriberoende eller är de absoluta? Ekströms logiska eller begrepps-
liga synsätt på kausala relationer är också problematiskt med utgångs-

punkt från de flesta gängse definitioner av kausalitet. Ett rimligt villkor för kausala *relationer* är att orsak och verkan är åtskilda, vilket bland annat innebär att det inte får föreligga någon direkt begreppslig relation.⁶ För att antyda poängen med kravet på åtskillnad finns det inte något särskilt upplysande i påståendet att problem orsakar svårigheter. Visst går det att vidga kausalitetsbegreppet och utrusta det med en lång rad förträffliga egenskaper vad gäller identifieringen av substantiella och generativa mekanismer, men detta måste också göras trovärdigt i konkreta analyser. Världen blir inte mer sammanhängande för att nya kraftfulla begrepp uppfins.

I själva verket har varken förklarandet eller kausalförklarandet någon särskilt stark ställning inom den moderna teoretiskt inriktade sociologin. Mycket av denna sociologi är inte primärt förklarande utan handlar snarare om att formulera begreppsliga system med mer eller mindre stark empirisk anknytning. Det kan handla om Anthony Giddens s k struktureringssteori eller om Habermas idéer om det kommunikativa handlandet och där själva förklarandet även i en vid mening spelar en mycket underordnad roll.⁷

Att tillsluta kontexter

Ekström påpekar förtjänstfullt och konsekvent vikten av en kontextuell medvetenhet för att åstadkomma en meningsfull analys. Problemet som jag ser det är att kontextualitetsproblematiken ses som ett exklusivt problem för variabelsociologin. Ekström går igenom olika former av kontextualitet och relaterar dessa till variabelanalys och kausalförklaring. I en variant betraktas kontexten som en överindividuell enhet (Ekström, 1992:41). Man kan som exempel tänka sig att man studerar olika variabler med avseende på region, typ av bostadsområde etc. Han formulerar så en teoretisk variant av kontext som innebär ett angivande av under vilka förhållanden en empirisk generalisering är giltig. En annan komplex form av kontextualitet handlar om "kausala egenskapers kontextuella konstituering" (a a, s 42). Konsekvensen av denna kontextuella konstituering är att relationen måste definieras i ett sammanhang och att den ses "inte som *extern* utan som *integrerad* i en social relation, en handling eller erfarenhet" (a a, s 42). Konkret verkar detta betyda att olika yttre förhållanden inte kan förstås i en objektiv mening utan måste förstås genom den innebörd eller tolkning de ges. Ekström menar att variabelanalysen inte klarar av denna senare typ av kontextualitet. För denna kontextualitet gäller att den är flexibel medan variabelanalysen bygger på att kontexten är standardiserad (a a, s 47).

Konkret måste detta innebära att en korrekt och icke-standardiserad metod måste anpassa sig till individuella tolkningar av sociala faktorer.

Det gäller att ta hänsyn till det individuella fallet med dess unika förhållanden. Ekström anför också Weber som ett exempel på "en metodologi där *tolkning av mening/innebörd* och *kausal förklaring* är nödvändiga och integrerade delar av samma metodologi" (a a, s 42).

Om jag förstår rätt skall således kausala och generativa mekanismer filteras genom det individuella meningssammanhanget. Bortsett från frågan hur detta skall gå till i praktiken, inställer sig också frågan *vems mening* det är frågan om. Webers uppfattning är ju ingalunda att vi skall intervjua våra studieobjekt för att få reda på just deras unika meningssammanhang (se exempelvis Alexander 1983:30f). Vad det istället handlar om är observatörens tolkning av andras meningar.⁸ Detta betyder att vägen ligger öppen för en ny standardisering av kontexten där sociologen typologiserar människors motiv i statistiska kategorier såsom exempelvis mål- eller värderationalitet. Vi missar då också den rent unika, subjektiva och individuella tolkning som människor gör av sitt sociala sammanhang. Och hur skall vi hantera människors icke-tolkingar eller icke-meningar? Analogt till psykosomatikproblematiken kan det kanske vara så att den som är mest påverkad av sociala faktorer tilldelar dem minst betydelse.

Ekström hävdar att variabelmetodologins låsning av variablerna innebär att man med hjälp av metodologin inte kan få ny kunskap om kausala egenskaper utan att det istället endast handlar om att kartlägga kvantitativa fördelningar av egenskaper som redan är kända (a a, s 30). Förhållandet att variablerna i Ekströms terminologi är låsta, innebär väl inte att utfallet av den empiriska analysen inte kan förändras exempelvis över en tidsserie. Jag har även svårt att se att gränsen skulle vara så skarp mellan kvantitet och kvalitet. Åtskilliga kvantitativa data kan vara indikatorer på komplexa kvalitativa sammanhang och förändringar. Om vi exempelvis ser till omfattningen av internationella kapitalströmmar i kvantitativa termer så ger de oss information som inte kan betraktas endast som rent kvantitativ. Det är också rimligt att säga att förändringar i kvinnlig förvärvsfrekvens eller kvantitativa förändringar i offentliga transfereringar kan ge kvalitativt ny kunskap. Hur ser då alternativet ut till variabelsociologins i förväg låsta och standardiserade kontext? På basis av vilket kriterium skall de flexibla kontexterna definieras? Är allt en godtagbar kontext på en generell nivå som har stort förklaringsvärde i ett konkret sammanhang?

Fallstudier och abstraktioner

Ekström tar fasta på en lösning av kausalitets- och kontextproblemet som får en stark inriktning mot fallstudier. Med utgångspunkt från den andra kausalitetsuppfattningen ovan, skisseras som en tänkbar forskningsstrategi en biografisk ansats. Denna ansats fokuserar som vi sett på den individu-

ella situationen och på individens specifika tolkning av denna. En sådan inriktning blir lätt starkt *post hoc*-inriktad. Förhållningssättet möjliggör att de kausala och genererande faktorerna betraktas som en samling generella faktorer, från vilka den kausala förklaringen kan sammanfogas efter behov. I centrum finns då det fenomen som skall förklaras och detta fenomen kan förklaras retrospektivt och till 100% genom att en unik förklaring skraddarsys i det enskilda fallet.

Det exempel som Ekström anför på biografisk ansats är bl a Cullbergs analys av Strindbergs psykiska kris i vilken Cullberg begripliggör krisen genom att ta fasta på en mycket komplex sammansättning av faktorer. Dessa faktorer relateras sedan till Strindbergs unika erfarenheter och personlighet (a a, s 34ff). Visst kan vi genom denna analys "få tillgång till innebörden i sociala relationer och samhällseliga förhållanden" (a a, s 35). Denna tillgång är emellertid ytterst selektiv och så selektiv att den inte för samhällsvetenskapen framåt. Vad får vi egentligen veta om de kausala och generativa mekanismer som verkade på Strindbergs tid? I vad mån präglades exempelvis Strindbergs främlingskap av moderns sociala ställning innan hon gifte sig etc. Vi hamnar i en för samhällsvetenskapen ohållbar situation om vi som syfte har att begripliggöra alla individuella öden med hjälp av det samhällsvetenskapliga perspektivet. Den biografiska ansatsen är värd all respekt men den kan inte ses som en lösning på problemet att undkomma det oförklarade. Om vi som Ekström vill sträva efter kunskap om generativa och substantiella mekanismer förslår inte dessa biografier. Gör vi däremot så att vi abstraherar och primärt inriktar oss mot en mer generell teoretisk nivå i sökandet efter dessa generativa mekanismer, hamnar vi just i det som Ekström menar är variabelsociologins problem, nämligen att vi inte kan göra reda för de individuella ödena.

Vi riskerar i en fallstudieinriktning med höga förklaringsanspråk att hamna i en position där varje individ är bärare av en unik mix erfarenheter, positioner och tolkningar, och där vi saknar verktyg för att studera just dessa positioner och erfarenheter på ett samlat sätt. För att tala med Bourdieu är det som att se på individens kapitaltillgångar och habitus som individuella fenomen utan någon anknytning till det sociala rummet. På den individuella nivån uppkommer inte några obegripligheter med denna typ av *post hoc*-förklaringar. Frågan är emellertid hur vi expanderar denna fallbaserade kunskap till att bli en del av en kausalförklarande sociologi. Det måste väl ändå vara ett legitimt krav på en sådan sociologi att den sysslar med sociala fakta som har en betydelse utöver att begripliggöra individuella öden.

Slutsats

Det finns något starkt icke-intuitivt i tanken att det skulle gå att eliminera det oförklarade inom sociologin. Eller är det så att det finns starka och hitills dolda samband mellan sociologiska faktorer som väntar på att bli kartlagda? Detta vore väl ett fynd rikt nog att kunna delas av teoretikern och korstabuleraren. Om dessa samband är okända för oss hur skall vi då kunna göra reda för dem i ett individuellt meningssammanhang?

Det innebär enligt min mening på den teoretiska nivån en förenkling och "konstruerad tillslutning" att klumpa samman vitt skilda teoretiska perspektiv som kausalförklarande och att se denna brokiga uppsättning teorier och begreppsramar som en lösning på problemet med det oförklarade. För en del teorier gäller att deras förklaringar är högst nominella och att förklara kräver mer än att bara benämna orsaker.⁹

Det är olyckligt att betrakta den alltför vanliga motsättningen mellan teori och empiri som cementerad i logiskt oförenliga ontologiska och metodologiska antaganden. Som jag ser det är det oförklarade ett gemensamt problem för alla riktningar. Teorier i samhällsvetenskapen måste intressera sig också för de sakförhållanden som dokumenteras inom den s k variabelmetodologin. Osäkerheter och komplexa situationer bör, som Gösta Carlsson säger, inte hanteras därigenom att de "fördrivs med verbala formler" (Carlsson, 1992:5). Utan känsla och intresse för komplex och varierande empiri riskerar den teoretiska sociologin att hamna i Platons situation och behöva rädda fenomenen, dvs att den oregelbundna och knaggliga verkligheten måste upphöjas till sann regelbundenhet och perfektion med hjälp av teorin.

På ett motsvarande sätt har den empiriska sociologin ett ansvar att begripliggöra data och sätta in dem i ett meningsfullt teoretiskt sammanhang. Variabelsociologin är därigenom sofistikerad att den kan införa dimensionalitet i analysen. Med denna typ av metodologi mäts relationen mellan dimensioner och inte mellan begrepp betraktade som "ting". Att förvalta denna dimensionalitet betyder att dimensionerna måste göras explicita och teoretiskt förankrade eftersom numeriska samband mellan okända enheter inte säger oss något.

Men varför tala så hypotetiskt och allmänt om "kausalförklarande metodologi", "kontexter", "substantiella relationer" och "generativa mekanismer"? Här om någonstans gäller väl att "the proof of the pudding is in the eating". Vilka nya insikter har den kausalförklarande metodologin att erbjuda? Vilka är de faktiska forskningsresultaten som bygger på denna metodologi? Vilka av variabelsociologins bristfälliga samband upphävs av den kausalförklarande sociologin?

Med utgångspunkt från min uppfattning om det oförklarade som en gemensam svårighet för skilda metodologier är det inte säkert att vi överhu-

vudtaget bör lösa detta problem. En situation skulle kunna vara att den sociala världen ontologiskt till stora delar vore slumpmässig ordnad och kaotisk, men att vi hade förklaringar för allt. Hade förklaringarna i ett sådant läge något annat värde än att vara besvärjelser? Att allt är förklarat kan vara ett större problem än att mycket är oförklarat.

PETER SOHLBERG
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet

NOTER

- ¹ Jag kommer fortsättningsvis endast att tala om det oförklarade eftersom detta inte innebär ett ställningstagande i den ontologiska frågan. För övrigt kan sociologin knappast göra så mycket åt det oförklarliga.
- ² Se också Olle Lundbergs artikel i *Sociologisk Forskning*, nr 4 1994.
- ³ För en kritisk diskussion av konstruktivismen se Brante (1993).
- ⁴ T o m i en så ålderstigen programskrift som Durkheims metodregler finns en medvetenhet om att sociologins studieobjekt är något som ges en konventionell avgränsning.
- ⁵ För en sociologisk tillämpning av ekvifinalitetsbegreppet se Stinchcombe (1968:80ff).
- ⁶ David-Hillel Ruben uttrycker exempelvis som en okontroversiell egenskap hos (empirisk) kausalitet att "(1) nothing can directly cause itself; (2) the causal relation is contingent in the sense that it is always logically possible for the event which is the cause to occur without having that effect and conversely" (Ruben, 1993:11).
- ⁷ Envar som tvivlar på detta påstående kan göra en liten övning och läsa exempelvis Giddens *The Constitution of Society* eller Habermas *The Theory of Communicative Action* och göra en lista över de fenomen som *förklaras* i dessa verk. Min gissning är att listan kommer att innehålla ytterst få och synnerligen generella fenomen. Relationerna mellan de fenomen som behandlas är också alltför komplexa för att kallas kausala.
- ⁸ Det är också denna distinktion som går igen i Mertons klassiska distinktion mellan manifesta och latent funktioner (se Merton 1968:114ff).
- ⁹ "That would almost be like trying to explain something simply by assigning a name to it" (Ruben, 1992:32)

REFERENSER

- Alexander J. (1983): *Theoretical Logic in Society, Vol. Three: The Classical Attempt at Theoretical Synthesis*; Max Weber, London: Routledge & Kegan Paul.
- von Bertalanffy, L. (1969): *General System Theory: Foundations, Development, Applications*, New York: George Braziller.
- Brante, T. (1993): 'Den sociala konstruktivismen inom medicinsk sociologi och teknologistudier', *Vest – Tidskrift för vetenskapsstudier*, Nr 1, s 19–51.
- Carlsson, G. (1992): 'Sociologins och det oförklarliga', *Sociologisk Forskning*, 29 (3), s 3–11.
- Durkheim, E. (1978): *Sociologins metodregler*, Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Ekström, M. (1993): 'Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser – En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi', *Sociologisk Forskning*, 30 (2), s 26–58.
- Giddens, A. (1991): *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Merton, R.K. (1968): *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press.
- Ruben, D-H. (1992): *Explaining Explanation*, London: Routledge.
- Ruben, D-H. (1993): "Introduction", i Ruben D-H (ed): *Explanation*, Oxford: Oxford University Press.

Svar till Peter Sohlberg

Sohlbergs artikel – som i huvudsak är en kritik mot min artikel om variabelanalysens gränser i *Sociologisk Forskning* nr 2 1993 – innehåller en rad utvecklade resonemang, oklara påståenden och märkliga tolkningar av det jag skrivit. I en ganska osammanhängande argumentation behandlar han ett antal teman på ett sätt som gör att det i många fall är oklart vem han polemiserar mot och vari hans eget bidrag till diskussionen egentligen består. Detta gör den på ett sätt svår att kommentera. Jag är genomgående mycket kritisk till Sohlbergs argumentation. För att inte ta för stort utrymme i anspråk nöjer jag mig dock med att kommentera vissa delar av den.

Redan beskrivningen av artikelns utgångspunkt vittnar om att Sohlberg antingen läst min artikel mycket slarvigt eller att han uttrycker sig oklart. Skälet till debattinlägget är, skriver han, att Ekström ”trivialiserar problemet med det oförklarade” och att Ekströms dikotomisering av samhällsvetenskapens forskningstraditioner i en variabelorienterad och en kausalförklarande riktning blir stereotyp och onyanserad.” I min artikel ägnas stort utrymme åt att presentera *tre olika metodologiska perspektiv på kausala förklaringar, varav variabelanalysen utgör ett.*

Uttryckligen framhålls (s. 36) att dessa snarast skall betraktas som komplementära. Genom hela sin artikel fortsätter Sohlberg att tala om kausalförklarande riktning i motsats till variabelanalys. Vad han menar med kausalförklarande riktning talar han dock aldrig om. Han pratar om att relationen mellan ”de två riktningarna” ”fördunklas” i min artikel. Vilka två riktningar? Sohlberg avslutar bakgrunden med att framhålla att han ser det som omöjligt att med ett ”utvidgat kausalitetsbegrepp åstadkomma en större förklaringskraft hos den empiriska forskningen”. Större förklaringskraft än vad? Och vad menar Sohlberg med ett utvidgat kausalitetsbegrepp? Detta får vi inget svar på varför det är svårt att förhålla sig till påståendet.

I min artikel argumenterar jag för att sociologins objekt till övervägande delen består av internt relaterade företeelser och att en metodologi som enbart fokuserar externa relationer därför ger en starkt begränsad kunskap om detta objekt. Sohlberg tycks nu mena att jag diskuterar sociologins objekt som om det ”existerade objektivt, utan anknytning till teori eller några kunskapsakter”. Han skriver vidare ”Vi förutsätts få kännedom om detta objekt genom omedelbar och intuitiv åskådning”. (Jag förutsätter att detta anspelar på min argumentation eftersom jag annars inte förstår i vilket sammanhang det kommer in). De vetenskapsfilosofiska utgångspunk-

terna för min artikel är som framgår framför allt den kritiska realismen som i sin kärna står för en radikal kritik av den naiva realism som Sohlberg läser in i min text. Med tanke på den tyngdpunkt jag lägger vid dels abstraktioner, dels diskussioner kring hur variabelanalysen som metodologi formar den bild vi får av den sociala verkligheten, framstår Sohlbergs tolkning som något märklig. I not 6 bemöter jag för övrigt explicit precis den tolkning som Sohlberg gör, och hänvisar till den litteratur jag ansluter till. Då detta är en stor och viktig diskussion i sig valde jag att inte fördjupa mig i den i detta sammanhang. Vilket är Sohlbergs eget perspektiv? En radikal konstruktivism? Varför refererar han då till en text av Brante där just konstruktivismen ifrågasätts? Vi får inga svar på dessa frågor eftersom Sohlberg aldrig utvecklar sin egen ståndpunkt.

Ytterligare en huvudpoäng i Sohlbergs kritik är att jag skall bortse från forskningsprocessen "som praktik", att jag inte studerar forskningen som en "mångfacetterad företeelse". "Istället fastställer Ekström ofta metodologiska och teoretiska ställningstaganden som ett rationellt och koherent system av logiska relationer". För det första måste jag säga att mitt sätt att metodologiskt resonera kring kausala analyser öppnar upp för ett mer mångfacetterat perspektiv än vad som ofta brukar vara fallet (framför allt i jämförelse med Sohlberg som bara pratar om "kausalitetsbegrepp", "kausalförklarande sociologi", "förklarar" och "oförklarar" utan att någonstans säga vad han menar med dessa begrepp).

För det andra – och framför allt – förstår jag inte vad Sohlberg menar med att jag ofta skulle presentera metodologiska ställningstaganden som en del i ett "rationellt och koherent system av logiska relationer". Sohlberg underbygger sin tolkning med två exempel: (1) Att jag i min artikel argumenterar för att det ligger en logisk motsägelse i att å ena sidan efterlysa kunskap om *vad* det är i människors situation som påverkar hälsan och att å andra sidan ta variabelanalysen för given. (2) Att gapet mellan teoretiska begrepp (eller abstraktioner) och empiriska observationer inte kan överbryggas via operationaliseringar. Båda dessa påståenden står jag för och jag kan inte se att Sohlberg framför ett enda argument mot dem. Den som vill ta del av min argumentation i dessa frågor gör bäst i att läsa artikeln i *Sociologisk Forskning* nr 2 1993. Detta innebär självklart inte att jag gör anspråk på – eller ens skulle tycka det vore lämpligt att försöka – bygga upp ett rationellt system av logiska relationer.

Sohlberg menar att den typ av kausal analys som lägger stor vikt vid abstraktion i syfte att nå kunskap om mer grundläggande strukturer och kausala mekanismer är mer "postulerande än substantiell". Det jag pratar om i termer av kausala eller generativa mekanismer uppfattar Sohlberg som en "essentiell black box". Han kritiserar mig samtidigt för att inte ange "någon trolig bärare av ett sådant synsätt". I artikeln hänvisar jag förutom till Sayer och Bhaskar också till Giddens och Turner som just bä-

rare av detta synsätt. Längre fram argumenterar Sohlberg för att förklarandet överhuvudtaget inte har någon stark ställning i den moderna sociologiska teorin, och underbygger detta genom att hänvisa till bl a Giddens: *The Constitution of Society*. På sidan 345f i denna bok framhåller Giddens att abstraktioner inom samhällsvetenskapen inbegriper just kausala påståenden. Han tar samtidigt avstånd från ett empiristiskt kausalbegrepp så som det formulerats av t ex Hume och Hempel. Den innebörd Giddens ger kausalbegreppet ligger nära den kritiska realism som jag tar utgångspunkt i. Kausala förklaringar har en stark ställning i den moderna sociologiska teorin förutsatt att vi, som t ex Giddens, ger begreppet kausal förklaring en icke empiristisk/positivistisk innebörd. Sohlberg tar dock ingen hänsyn till att den kausala förklaringen har *helt olika innebörder* beroende på vilken vetenskapsfilosofisk tradition vi utgår från. I polemik mot min artikel skriver Sohlberg: "Det substantiella och generativa är emellertid något som borde höra empiriska studier och teoretiska perspektiv till och inget vi kan postulera till existens." Nej självklart kan vi inte postulera vari det substantiella och generativa består, ingen har väl heller trott det. Hela min artikel diskuterar ju *metodologiska strategier* för att nå denna teoretiska och empiriska kunskap. Att jag inte i sig diskuterat de generativa mekanismer som t ex Giddens eller Habermas teorier inbegriper innebär naturligtvis inte att det är frågan om en "essentiell black box", utan är snarare ett uttryck för syftet och den nödvändiga avgränsning för min artikel.

Jag argumenterar för att den kausala analysen bör inriktas mot att studera hur internt relaterade fenomen påverkar varandra. Att relationen mellan A och B är intern betyder mycket förenklat att A:s innebörder/karakteristika inte kan förstås om vi betraktar A som åtskild från B, och vice versa. Maktutövning inom ramen för könsrelationer är ett exempel på detta. Konsekvensen av att betrakta relationer som interna måste, skriver Sohlberg, "bli att sociologin endast bör syssla med lagbundna processer". Denna slutledning förstår jag inte alls. Såväl på en teoretisk som en empirisk nivå analyserar vi inom sociologin de sociala relationer genom vilka företeelser hänger samman och konstituerar varandra (relationer mellan män och kvinnor, mellan barn och föräldrar, mellan en arbetare och den organisation han/hon arbetar inom etc), detta utan att för den skull betrakta dessa relationer som lagbundna, och utan att betrakta dem som oföränderliga. Sohlberg tycks vidare mena att sociala egenskaper antingen är åtskilda eller logiskt relaterade. Hur skulle Sohlberg beskriva relationen mellan ett barn och hennes föräldrar, åtskilda eller logiskt relaterade? För att visa att kausala relationer måste vara externa relationer skriver Sohlberg: "För att antyda poängen med kravet på åtskillnad finns det inte något särskilt upplysande i påståendet att problem orsakar svårigheter". Jag diskuterar interna sociala relationer. Sohlberg ger exempel på vad som

närmast liknar en tautologi. Att betrakta relationer som antingen logiska eller externa är enligt min mening ett i grunden osociologiskt synsätt. Samtidigt antyder dessa resonemang att Sohlberg utgår från ett empiristiskt kausalbegrepp. Den åtskillnad han gör mellan teleologiska och kausala förklaringar tyder på detta, liksom hans tendens att tala om förklaring och prediktion som samma sak. Denna utgångspunkt är naturligtvis helt legitim men avviker i grundern från min utgångspunkt (se även min artikel i *Acta Sociologica* nr 2 1992). Det problematiska är att Sohlberg aldrig tydliggör sina utgångspunkter, utan tvärtom utgår från att kausalbegreppets innebörd är självklart. Ändå kan han ifrågasätta om vi överhuvudtaget har någon användning av kausalitetsbegreppet och hävda att detta inbegriper en "falsk känsla av precision".

Även om jag är lika tveksam till den del av Sohlbergs artikel som jag inte kommenterat väljer jag att stanna här. Det finns många svagheter och problem i min artikel. Som exempel antyder jag att variabelanalysen inte kan ge särskilt mycket ny kunskap om kausala egenskaper. Detta är missvisande eftersom t ex korrelationer mellan aggregerade data självklart kan utnyttjas i teorigenerering, som underlag för konceptualiseringar på en makronivå. En annan svaghet är att jag överhuvudtaget inte skrivit särskilt mycket om hur de tre perspektiven på kausalitet kan relateras till varandra i forskningspraktiken. Och en tredje begränsning är att jag inte, med hjälp av exempel, mer ingående illustrerat förklaringskraften i en metodologi som lägger stor vikt vid ett växelspel mellan abstraktion och kontextualisering, utan nöjt mig med hänvisningar. Nu handlade dock artikeln om *variabelanalysens gränser* och utrymmet är begränsat. Det faktum att jag koncentrerat mig på denna metodologiska gränser och att jag fört argumentationen på en relativt teoretisk nivå gör enligt Sohlberg att argumentationen blir "dogmatisk" och "skolastisk". I vilken mån han har rätt i detta får andra bedöma. Klart är dock att Sohlberg själv gör ganska kontroversiella påståenden utan att grunda dessa i vare sig exempel från forskningspraktiken eller med referenser till andra forskare. Det gäller t ex påståendet att den biografiska analysen inte alls för samhällsvetenskapen framåt och påståendet att vi knappast har någon nytta av kausalitetsbegreppet. Även om Sohlberg berör en del brister i min argumentation för han enligt min mening inte diskussionen särskilt mycket framåt, eftersom hans tolkningar av min position i många fall är missvisande samtidigt som hans egna ståndpunkter är oklara och outvecklade.

MATS EKSTRÖM
Institutionen för samhällsvetenskap
Högskolan i Örebro

Recensioner

Bostadsproduktionens fält

Birgitta Ericson & Britt-Marie Johansson: *Bostadsbyggandet i idé och praktik. Om kunskaper och föreställningar inom byggssektorn*. Lund University Press, Lund Dissertations in Sociology 7, Lund 1994.

Ansats

Birgitta Ericsons och Britt-Marie Johanssons avhandling är en i en lång serie avhandlingar om svenskt bostadsbyggande. Till skillnad från merparten som skrivits i ämnet behandlar de dock de hektiska åren vid decennieskiftet 1990. Och till skillnad från, så vitt jag vet, samtliga tidigare studier närmar de sig bostadsbyggandet med ett kunskaps- men framförallt ett kultursociologiskt perspektiv – ett angreppssätt som skall visa sig fruktbart.

Avhandlingen arbetar med två *syften*. För det första att undersöka föreställningar om bostädernas utformning och boendets innehåll hos byggssektorns aktörer, samt betydelsen av organisationsstruktur och verksamhet, ideal och erfarenhet för dessa föreställningar. För det andra handlar det om mötet mellan dessa aktörer/organisationer i olika byggprojekt: vilken betydelse får deras olika föreställningar för den byggda miljöns utformning?

Det originella angreppssättet motiveras i avhandlingens första kapitel. Byggnadsbranschen är sedan länge känd för att trots alla rationaliseringsmödor vara präglad av en motsättning mellan systematiskt vetande och en lokal, eller platsbunden, mer eller mindre tyst kunskap. Detta motiverar, enligt författarna, att man bortser från skillnaden mellan kunskaper och föreställningar. I förlängningen ligger här det lämpliga med ett *kultursociologiskt perspektiv*. För säkerhets skull demonstrerar de detta med hjälp av exemplen sjuka hus och höga byggkostnader – två problem som ”plågat” branschen. Exemplet visar att branschen har sina spelregler, som sätter gränser för det möjliga. Trots att olika aktörskategorier har olika förklaringar till problemen, anbefaller de samma slags lösningar, om än med varierande entusiasm.

Teoretiskt anlägger författarna ett dubbelt kultursociologiskt perspektiv. Aktörernas föreställningar förstår de med hjälp av främst Bronislaw Malinowski, Bengt Gesser och Mary Douglas som beroende av deras organisatoriska sammanhang. Sammanfogningen av aktörer/organisationer i byggsektorn begreppsliggörs sedan främst med hjälp av Pierre Bourdieus fältbegrepp.

Empiriskt handlar det om en systematisk studie av följande kategorier aktörer: kommunala planerare (som regel arkitekter), arkitekter, byggherrar, entreprenörer och kommunalpolitiker. Systematiken ligger inte minst i att författarna undersökt *mötet mellan dessa aktörer i 25 bostadsbyggnadsprojekt* – som därmed blir studiens egentliga undersökningsenheter – i fem sins emellan olika kommuner – Malmö, Varberg, Östersund, Hässleholm och Vadstena – valda för att få inte bara storleksvariation, utan också eftersom de politiskt hade skilda ambitioner, vilket utförligt presenteras i det femte kapitlet. Förutom intervjuer med 97 personer, har befintligt material om projekten utnyttjats. Projekten valdes för att få variation bland dem som var aktuella eller som just hade färdigställts vid tiden för intervjuerna (från våren 1991 till hösten 1992). (De presenteras utförligt i Appendix 2). Med andra ord har Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson haft turen att undersöka bostadsbyggandet under de mest hektiska åren, i skarven till 90-talets krasch. Uppläggningsen av undersökningen är sociologiskt ambitiös: den möjliggör att aktörerna fångas i sina inbördes relationer samt i specifika kontexter.

Resultat

Innan författarna försöker uppnå sina två syften placerar de i kapitel III sin undersökning historiskt – påkallat särskilt genom den påtagliga förändring som branschen genomgått det senaste decenniet. Historiken är enligt min mening mer än blott en bakgrund till huvudundersökningen. Den är nämligen så anlagd att den fokuserar just bostadsbyggandets aktörer och hur deras roller har formats och omformats under nittonhundratalet. Författarna arbetar med åren 1930, 1965 och 1980 för att urskilja bostadsbyggandets epoker. Även om valet av periodisering kan diskuteras – för mig är gränserna 1942 (den sociala bostadspolitikens begynnelse) och 1975 (miljonprogrammets slut) väl så fruktbara som de i avhandlingen brukade – så får vi här en koncis, systematisk och täckande framställning av fältets historia med fokus på ledande aktörer och deras maktrelationer. Hur periodiseringen här faller ut beror för övrigt till stor del på vad man väljer att ta fasta på: produktionsmässiga, ideologiska eller politiska förändringar. En liten anmärkning dock: en del byggmästare blev förvisso fastighetsägare före 1930 (1942), men långt ifrån en majoritet – hyreshusbeståndet var länge till stor del uppsplittrat på en mångfald privatpersoner.

Bortsett från det får vi här en förtjänstfull analys, användbar i flera sammanhang.

Avhandlingens fjärde kapitel ägnas dess första syfte: en undersökning av *fältets aktörer*, en i taget. Analysen tar sin utgångspunkt främst i Douglas galler-gruppmodell och dess fyra kosmologier. Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson intresserar sig i kapitlet främst för skillnader inom respektive aktörskategori. De kommunala planerarna placerar sig exempelvis i stort sett i galler-gruppmodellens positiva diagonal med Malmö som en extrem (högt både på galler och grupp), den lilla kulturstaden Vadstena som motsatsen. De andra tre faller i samma typ som Malmö, men mindre starkt och med en viss dragning åt de andra cellerna. För de övriga aktörskategorierna görs liknande analyser, även om behandlingen av byggherrarna teoretiskt är något vag. Här finns emellertid ett allmänt problem, som författarna kunde ha diskuterat mer utförligt. Douglas modell är inte tänkt att användas på detta mer relationella och närmast idealtypiska sätt, utan för substantiell typifiering.

Hur som helst innehåller kapitlet en rad goda sociologiska iakttagelser. En gäller planarkitekternas försvarsställning: detaljplaner är föga estetiska. En annan det stora beroendet av erfarenhetskunskap också i de stora entreprenörsföretagen. En tredje gäller konsekvenserna av arkitekternas motsägelsefulla ställning mellan sina professionella ideal – att ta totalansvar för byggandet – och deras starka beroende av entreprenörerna; ofta kopplas arkitekterna bort så fort ritningarna levererats. En fjärde att arkitekterna nu samfällt ser 60-talets byggande som ett enda stort misslyckande – fast meningarna är förstås delade om vad som gick snett.

Avhandlingens definitiva höjdpunkt är det långa sjätte kapitlet, som behandlar det andra syftet. Analysen tar sin utgångspunkt i *Bourdieu's fältbegrepp* – en fruktbar utgångspunkt som kunde ha följts upp litet mer konsekvent än författarna nu gör. Den stora poängen ligger emellertid i identifieringen av tre skilda typer av projekt på fältet. Mellan dessa visar Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson förekomsten av systematiska skillnader i såväl föreställningarna om byggandet som i hur det praktiskt går till. Det rör sig om klara skillnader i vad författarna kallar för *bostadsbyggandets samtalsordning*. Just genom den valda ansatsen där mötet mellan olika aktörskategorier studeras projekt för projekt kan detta viktiga – och skulle jag vilja tillägga: tidstypiska – resultat säkerställas. Det handlar om fältets sätt att fungera: Kampen mellan fältets heteronoma och autonoma pol, mellan banker och entreprenörer å ena sidan, lokala byggherrar och arkitekter å den andra, där de normövervakande instanserna fungerar som det Bourdieu benämner konsekurationsinstanser, och där de kommunala planerarna intar en mellanställning.

På fältet utformas således, enligt författarna, tre skilda spel eller samtalsordningar. Att det handlar om olika samtalsordningar visas mycket

tydligt – genom en rad systematiska skillnader – i avhandlingen. En fråga som inte besvaras är den hur detta skall förklaras. Naturligtvis är det resultatet av tidigare kamper på fältet – dess historia – men frågan om hur kvarstår; här kunde en starkare koppling till diskussionen i kapitel III varit fruktbar. I stället riktas intresset mot *konsekvenserna* av dessa skilda samtalsordningar.

En typ av spel kallar Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson för *ordinära projekt*. Merparten av projekten sker i den formen, i städernas utkanter; här dominerar entreprenörerna – trots att kommunen som regel tar initiativ till bebyggelsen; teknik och ekonomi blir starkt styrande och arkitektens roll marginell. Mycket liknar det Miljonprogrammet – men idealen är nu variation och villakvaliteter. Idealen kompromissas dock ofta bort. En helt annan typ utgörs av *bostadsproduktion som stadsförtätning*. Den äger rum i städernas mer centrala delar: politikerna och detaljplanen blir styrande, arkitektens roll mer framträdande. 'Alla bjuder till', som en talande rubrik förmäler, för att bygga dessa dyrare och estetiskt formgivna hus.

Om skillnaden mellan dessa två typer av projekt eller samtalsordningar i avhandlingen mejslas fram utomordentligt tydligt, ställer jag mig dock något tvekan till den tredje kategorin: *specialprojekt*. Inte för att deras samtalsordning saknar grundläggande skillnader med de andra två typerna, utan för att det för mig inte handlar om en, utan snarare om flera typer. Exempelvis har de olika aktörer som initiativtagare. Toarps ekoby och den exklusiva stadsförtätningen Potatiså kern, båda i Malmö, har inte mycket mer gemensamt än att skilja sig från de andra två samtalsordningarna. Inget av dem liknar dock den ordinära produktionen. En tredje (under)typ av specialprojekten gör dock det som jag vill se det: de handlar nämligen om ny projektering och teknik och är entreprenörledda och kan betraktas som ett rationaliseringsförsök med sikten på framtidens ordinära produktion.

Överhuvudtaget är kapitel VI mycket rikt empiriskt, och för den som är intresserad av bostadsbyggandets villkor ger det med en lång rad mycket anslående iakttagelser vittnesbörd om den sociologiska analysens styrka. Exempelvis desarmeras effektivt en rad myter som branschen själv håller sig med. Frågan är om detta hade varit möjligt utan att projektet blivit undersökningsenhet, där ideal och praktik oundvikligen konfronteras. En del frågor återstår dock. En gäller kommunernas förhållande till fältet och de tre samtalsordningarna; skillnaderna mellan kommunerna upplöses här närmast helt. Hur ska skilda kommuner förstås med fältbegreppet?

Analysen kunde dock ha förts något längre. Med det tänker jag inte bara på vidareutvecklingen av den tredje samtalsordningen, där tre undertyper systematiskt skiljer sig beträffande initiativ, kunskapsanvändning och tänkt boendepublik, utan också på vad Bourdieu kallar konsekutionsin-

stanser. Att miljonprogrammet numer bildar, vad jag skulle vilja kalla, en negativ informell konsekurationsinstans på fältet, framgår tydligt av avhandlingen. Men man kan också tala om informella positiva konsekurationsinstanser. Stjärnarkitekten Charles Moore, som bjöds in för att rita Potatisåkern i Malmö, är ett bra exempel härpå. Hans karisma fick legitimera varjehanda avsteg från allt ordinärt och många byggnadsnormer i just detta projekt.

Bostadsbyggandet i idé och praktik ger oss en empiriskt rik och nyanterad analys av svensk bostadsproduktion vid ett kritiskt skede, alldeles i början av 1990-talet, när den sociala bostadspolitiken, som format mer än två tredjedelar av alla bostäder i landet, är på god väg att helt överges. Avhandlingen gör upp med många myter i branschen, och den demonstrerar den kultursociologiska analysens styrka på ett område där de upptrampade stigarna heter ekonomi och politik. Även om analysen teoretiskt kunde skärpts något, har vi i Birgitta Ericsons och Britt-Marie Johanssons arbete en habil avhandling, värd att uppmärksammas också av dem som ej är intresserade av bostadsbyggandets villkor. För dem som är det är den ett måste.

MATS FRANZÉN
– fakultetsopponent
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet

Anna-Liisa Närvänen: *Temporalitet och social ordning. En tidssociologisk diskussion utifrån vårdpersonals uppfattningar om handlingsmöjligheter i arbetet*. Linköping: Studies in Arts and Science 117, 1994.

En text kan betraktas som en resa. Anna-Liisa Närvenens avhandlingstext är en resa in i sjukvårdens värld, närmare bestämt några sjukvårdsavdelningars sociala värld. Men det är också en resa in i de sociologiska abstraktionernas värld, där läsaren får en orientering i socialisationsteorier, symbolisk interaktionism, maktteorier, tidssociologi, m m.

I syftesformuleringen vid resans start deklarerar författaren att avhandlingen successivt kommer att presentera en teoretisk referensram, som på sikt kan utvecklas till en mer systematiserad teori. Redan inledningsvis sägs två begrepp vara centrala, "temporal ordning" och "temporal orientering". Förväntningarna skruvas upp kring kombinationen av tidssociologi och symbolisk interaktionism.

Jag kommer här att kortfattat referera innehållet i avhandlingen, för att sedan komma in på mina egna upplevelser av resan, som Anna-Liisa När-

venen fört mig in på och i detta sammanhang ta upp några av de viktigaste kritikpunkterna mot avhandlingen. Det mest intressanta med avhandlingen är att den är ett tecken i tiden, att den markerar en övergång från variabelsociologi till analys av komplexa dynamiska system. Avslutningsvis säger jag något om detta som författaren inte själv explicitgjort.

I kapitel 1 finns, förutom syftesformuleringen, några ögonblicksbilder från två sjukhusavdelningar. Författaren betonar att avhandlingens ansats är teorisökande, inte teorigenererande. Kapitel 2 innehåller en tidssociologisk översikt. Temporal ordning och temporal orientering definieras såsom "våra aktivitetens sekvenser och relativa beständighet och därtill kopplat normsystem" respektive "vårt sätt att tolka verkligheten i termer av det förflutna, nuet och framtiden". I kapitel 3 möter vi begrepp som "biografiska tider", "biografiska scheman", "karriär" och interaktionistiska socialisationsbegrepp. Kapitel 4 innehåller en metoddiskussion kring biografier. Författaren citerar Pierre Bourdieu, som menar att den blir betraktad som idiot som inte vill se en ordning i biografien. Idioten har rätt, men vilka slutsatser man skall dra av detta, framgår inte.

Kapitel 5 handlar om yrkesval och vägarna in i vården. Det kan ske av en slump eller sammanhängande tillfälligheter, vården kan vara en väg bort från något annat. Vården kan också vara ett självklart val eller ses som en medveten satsning på en yrkeskarriär. Kvinnorna dominerar det empiriska materialet. En gemensam drivkraft för dem är att vara yrkesarbetande och att ha ett avlönat arbete, men att det blivit just vården har varierande orsaker. Dessa kvinnors karriärer i vården beskrivs i kapitel 7. I vårdvärlden, vid denna tid präglad av expansion, finns en stor rörlighet. Man byter avdelningar och man går utbildningar för att röra sig uppåt i hierarkin. Klassresor förekommer.

Spänningar råder på avdelningen mellan sjukvårdsbiträden, undersköterskor, sjuksköterskor och läkare. Här möts också vårdarbetare med tidsbegränsade vikariat, underläkare under utbildning och människor som nästan hör till inventarierna på avdelningen. Stora spänningar uppkommer, av olika skäl, hela tiden. Könsspekten träder fram i kapitel 8, som behandlar yrkes- och familjekarriärer. Kvinnorna tar ofta in beskrivningen av familjesituationen, när de skall beskriva yrkesförhållandena, vilket inte männen självklart gör.

Efter ett försök till uppsummering i kapitel 9, där det hittills sägs ha handlat om biografins betydelse, fortsätter resan in i en ny avdelning, med kapitel 10. I slutet av kapitel 10 framträder några olika maktteorier, eftersom makten sägs ha betydelse för förståelsen av förändringsprocesser på arbetsplatser. Avdelningen som Närvenen nu koncentrerar sig på, är inne i ett förändringsarbete i och med införandet av vårdlagsprinciper. I kapitel 11–13, som jag för övrigt finner vara de bästa i avhandlingen, får läsaren vara med i turbulensen, röran, kaoset, konflikterna, spänningarna

och maktkampen. Den sociologiske resenären piggnar till och upplever sig lära något nytt. Här finns rondsyrror och springsyrror, syror som sätter sig på tvären och syror som blir drivande i förändringsarbetet och bildar en liten kärngrupp. Läkarna klagar över att det inte finns syror som tidigare på expeditionen. Sjuksköterskorna är inte längre tillgängliga och vill antagligen inte vara de som är tillgängliga för andra.

Som sociolog och som medborgare undrar man var patienten tar vägen i denna sociala turbulens bland personalen. Närvenens avhandling handlar inte om detta. Kampen om inflytande inom personalgruppen står i centrum. När Anna-Liisa Närvenen lämnar avdelningen, efter intervjuer och observationer, finns där en hjärntrust av informella ledare, bestående av ett fåtal biträden, undersköterskor och sjuksköterskor. En sjuksköterska är ledande. Hjärntrusten konstruerar en verklighetsbild som blir den dominerande. Omvårdnadsteoretiska tankegångar växer sig successivt starkare. Sjuksköterskornas professionaliseringssträvanden har rubbat tidigare maktbalans och social ordning. En ny ordning växer fram ur oordningen, där sjuksköterskornas professionaliseringssträvanden är av avgörande betydelse.

Kapitel 14 är avslutningskapitlet, som innehåller en diskussion med reflektion. Avhandlingsförfattaren reflekterar kring de använda begreppen och konstaterar bland annat att spacialitet, rumslighet, är något som vidare bör utforskas, tid och rum i kombination.

Det är en lång och relativt tröttande resa som författaren fört mig in på. Ibland stannar jag upp för att orientera mig var jag befinner mig och för att reflektera över vilken typ av resa det handlar om. När jag kommit till slutet, kan jag lite besviket konstatera att det inte handlat om en resa mot okänt mål, sådana resor som pensionärerna brukar göra med inhyrd buss. Den som leder färden vet då vart man skall, men passagerarna sitter i spänd förväntan hela tiden vart man skall hamna. Målet blir höjdpunkten, där man äter och fotograferar och samtalar om färden dit. Nej, Närvenens avhandling liknar mer en skogsmullepromenad med barn. Gruppen ger sig ut i skogen, med en ledare, men med syftet att se vad man hittar. Tiden bestämmer när man skall vända hem igen. Ledaren tittar på klockan och bestämmer. När man kommer hem, tittar man på löven och bären och mossan som man plockat och känner tillfredsställelse över det. Vissa saker som man hittade var för stora eller passade av andra anledningar inte för den medhavda korgen. Man kan samtala om dessa företeelser, himlen, fåglarna och bergen, som man sett.

En avhandling brukar ha ett mål, åtminstone utpekad i efterhand. Men det har inte Anna-Liisa Närvenens avhandling om temporalitet och social ordning. För att använda en annan metafor från sjukvårdens område och pionjärsjuksköterskan Florence Nigtingale, så fladdrar hon med lampan. Vad är det som står i fokus, vad lyser hon på speciellt? Är det avdel-

ningens sociala ordning, eller är det förändringsbenägenheten/förändringsobenägenheten? En allvarlig brist tycker jag är att maktteorierna inte mer systematiskt sätts i samband med det empiriska materialet. En svensk sociologisk avhandling, som Närvenen endast snuddar vid, nämligen Mats Beronius avhandling om *Den disciplinära maktens organisering*,¹ utpekar olika maktmekanismer i organisationer. Det handlar om tid och rum, inneslutning/uteslutning och profession och vetande som disciplinering. Om jag försöker tolka Närvenens empiriska material, är jag närmast beredd att säga att profession och vetande har större betydelse för formeringen av den nya ordningen än tids- och rumsaspekten. Är verkligen Närvenens avhandling en avhandling om temporalitet, börjar jag fråga mig. Handlar den egentligen inte mer om professionaliseringen bland sjuksköterskor och de sociologiskt mycket intressanta effekterna av detta ute på en sjukvårdsavdelning.

Frustrationen över avsaknaden av slutkläm i avhandlingen ledde hos mig till en ny läsning, innebärande att avhandlingen ses som ett tidsdokument. Bland annat mot bakgrund av den metoddebatt som förts i *Sociologisk Forskning* av örebrosociologen Mats Ekström, kan man beskriva en sociologins väg bort från variabelsociologi av tvärsnittskaraktär till en mer processinriktad sociologi.² Sociologin kan komma att vara med i samma vindkantring som andra vetenskaper. Vi börjar intressera oss för tiden och för komplexa dynamiska system. Det är synd att inte Anna-Liisa Närvenen har skrivit sin avhandling mer medvetet som en analys av ett komplext dynamiskt system. Samhället förändras, sjukvården förändras, avdelningar har sin unika historia och förhistoria, individer kommer in i systemet med sina livserfarenheter och med eller utan professionaliseringssträvanden. Det finns även patienter på avdelningen, med sina liv och sina anledningar till att vara där. Anna-Liisa Närvenen öppnar dörrarna för denna mer processinriktade sociologi, men hon explicitgör inte något sådant syfte om att vara med och forma en sociologi i tidens ström.

INGALILL ERIKSSON

– fakultetsopponent

Institutionen för samhällsvetenskap

Mithögskolan i Sundsvall

NOTER

- 1) Beronius, M, *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation*, Arkivs avhandlingsserie, 23, 1986
- 2) Ekström, M, "Metodologi och svensk sociologi – några kritiska reflektioner," *Sociologisk Forskning* 28(2) 1991 och Ekström, M, "Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi", *Sociologisk Forskning*, 30(2) 1993.

Sven Paulson: *Politik mot Ungdomsarbetslöshet – en internationell jämförelse*. Doktorsavhandling i Sociologi, Göteborgs Universitet, 1994.

Sven Paulson har tre formål med sin komparative analyse af arbejdsløsheden blandt unge i fire europæiske lande – Danmark, Holland, Storbritannien og Sverige:

For det første at undersøge hvad der er baggrunden for de empiriske konstaterbare forskelle i omfanget og strukturen for arbejdsløsheden på de fire forskellige nationale arbejdsmarkeder.

For det andet at belyse hvorvidt der i løbet af de seneste to årtier, som har været kendetegnet ved et stigende niveau for arbejdsløshed, er sket en ændring i mål og midler for de foranstaltninger, der sættes ind i bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden.

For det tredje at forklare forskellene i omfanget af ungdomsarbejdsløshed og i de foranstaltninger der bliver sat ind over for arbejdsløsheden. Dette bliver gjort ud fra den førte politik i de fire lande snarere end som et udtryk for de økonomiske konjunkturer.

I afhandlingen afgrænser Sven Paulson sin analyse til udviklingen i arbejdsløsheden for de unge i alderen 16–24 år og de foranstaltninger, som sættes ind over for denne aldersgruppe. Tidsmæssigt er afhandlingens empiriske analyse koncentreret til årene 1980–1985. De foranstaltninger, som blevet sat ind i bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden i denne periode, bliver i afhandlingens sidste del sammenlignet med de foranstaltninger, som blev taget i anvendelse overfor ungdomsarbejdsløsheden i starten af 1990'erne. Jeg skal i det følgende kort vurdere nogle af afhandlingens vigtigste resultater.

I analysen af de politiske indgreb, som bliver iværksat i forhold til arbejdsløsheden blandt unge, skelner Sven Paulson mellem tre typer af foranstaltninger:

- foranstaltninger som sigter på arbejde (arbejdslinien)
- foranstaltninger som sigter på kvalificering af de unge (uddannelseslinien)
- arbejdsløshedsunderstøttelse (kontantlinien).

Det viste sig en tydelig forskel i hvilke foranstaltninger som blev anvendt i forhold til dels de unges alder og dels den politiske holdning til arbejdsløshed.

Skellet mellem uddannelseslinien og arbejdslinien

Uddannelseslinien blev først og fremmest anvendt i forhold til de helt unge under 18 år. Både i Sverige og Danmark rettedes indsatsen overfor de helt unge mod at give dem en bedre almen uddannelse, og denne satsen

på uddannelse blev også mere og mere dominerende i den hollandske indsats overfor de helt unge op gennem 1980'erne. For gruppen af arbejdsløse unge over 18 år var det arbejdslinien, som dominerede og det primært i Danmark og Sverige. Det er specielt i Danmark blevet iværksat et meget stort antal af beskæftigelsesprojekter og andre foranstaltninger for at skabe arbejde til de arbejdsløse unge, men i takt med at problemet er vokset i Sverige, er antallet af beskæftigelsesforanstaltninger øget. Storbritannien er det af de fire lande, som har haft de mindst omfattende foranstaltninger til bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden og de foranstaltninger, som har været, har for hele gruppen af unge primært rettet sig mod at give arbejds erfaringer inden for den private sektor, mens der kun i ringe grad er satset på almene kvalifikationer – selv for de helt unge arbejdsløse.

Skellet mellem arbejdslinien og kontantlinien

Denne skellen introduceres af Paulson, men bliver kun i begræset omfang analyseret i afhandlingen. Dette er naturligt med tanke på, at arbejds – og uddannelseslinien er helt dominerende i indsatsen blandt unge arbejdsløse. Alligevel er det vigtigt, at påpege de markante forskelle, der er mellem de 4 lande i omfanget af økonomisk støtte til de arbejdsløse under deltagelse i forskellige former for aktiveringsforanstaltninger. Her kommer Danmark klart ind med det økonomiske mest generøse system – det land som har prioriteret kontantlinien højest – mens Storbritannien fremstår med de mest begrænsede økonomiske ydelser. For Sverige er der tale om en kombination af generøse økonomiske ydelser knyttet til et krav om deltagelse i uddannelses – eller beskæftigelsesforanstaltninger. Et krav som har været langt mindre udtalt i den danske arbejdsmarkedspolitik med deraf følgende risiko for, at de unge er blevet fastlåst i arbejdsløsheden.

Valget mellem offentlige og private arbejdspladser

Sven Paulsen fremhæver dette valg i tilrettelæggelsen af de arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger som det nok mest centrale i differentieringen mellem de forskellige former for politiske magtkonstellationer. I Sverige og Danmark var det tydeligt den offentlige sektor, som fik hovedansvaret for at få etableret beskæftigelsesprojekter til de unge arbejdsløse, mens den private sektor først kom ind i billedet senere, hvor vægten blev flyttet fra opbevarende beskæftigelsesforanstaltninger til forsøg på indslusning i regulære arbejdspladser. At den offentlige sektor fik denne stærke rolle i beskæftigelsespolitikken, var i tråd med den rolle på arbejdsmarkedet, som den offentlige sektor havde haft op gennem 1960'erne og 1970'erne i disse to socialdemokratiske velfærdssamfund. Det var her,

den altovervejende andel af de nye arbejdspladser var blevet skabt igennem lang tid. Her overfor står Holland og specielt Storbritannien hvor den offentlige sektor generelt spiller en langt mindre central rolle og hvor der tilsvarende i beskæftigelsesindsatsen overfor unge blev lagt langt mindre vægt på at skabe offentlige job, men satset mere på job på det ordinære marked. Denne politik var mest tydeligt i Storbritannien, hvor det at skabe job til de unge arbejdsløse alene gik på at forberede dem til det private marked. Mindre tydelig var tendensen i Holland, men også her finder Paulsen en stor skepsis overfor offentlige foranstaltninger og nedtoning af offentlige beskæftigelsesprojekter. Op gennem 1980'erne kom den ideologiske kamp om den offentlige sektor i stadig højere grad på den politiske dagsorden – også i Danmark og Sverige. Dette viste sig på to måder. Dels i den allerede beskrevne tendens til, at der satses på beskæftigelsesforanstaltninger, som sluser de arbejdsløse ind på det private arbejdsmarked – eller presser dem helt ud af arbejdsmarkedet. Dels i en stadig større agtpågivenhed til forhold til, at de igangsatte beskæftigelsesarbejder ikke er konkurrenceforvridende med hensyn til løn og tilskud i forhold til ordinære jobs på det private arbejdsmarked.

Resultatet af de beskæftigelsesmæssige foranstaltninger

Sven Paulsen vurderer i afhandlingen effekten af de igangsatte foranstaltninger til afhjælpning af arbejdsløsheden blandt de unge. Dette gøres ved at belyse udviklingen i antal deltagere i foranstaltningerne i forhold til antal personer i befolkningen, i arbejdsstyrken og i beskæftigelse samt antal arbejdsløse. Denne vurdering viser, at i Sverige og Danmark har beskæftigelsespolitikken målt på denne måde haft en positiv effekt i og med, at der er blevet væsentligt færre registrerede arbejdsløse. Dette er helt oplagt for gruppen af unge under 18 år, mens resultaterne er mindre overbevisende for gruppen af under over 20 år. For denne gruppe har arbejdsløsheden holdt sit overgennemsnitlige niveau – ja er endog steget for Sveriges vedkommende. I Holland og Storbritannien har regeringerne haft ringe held med deres indsats til bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden. I begge lande er der tale om en klar vækst i omfanget af ungdomsarbejdsløshed for alle de undersøgte aldersgrupper, mest udtalt er denne vækst dog for gruppen af unge over 18 år, mens de uddannelsesorienterede foranstaltninger har absorberet en betydelig gruppe af unge arbejdsløse specielt i Holland.

Jeg vil her stille mig tvivlende overfor, om det er muligt at måle effekten af de iværksatte foranstaltninger ud fra udviklingen i omfanget af arbejdsløse i de pågældende aldersgrupper. Det er nemlig på ingen måde sikkert, at de unge, som forlader gruppen af arbejdsløse, har fået beskæftigelse eller er kommet i uddannelse. En ikke uvæsentlig gruppe af dans-

ke unge, som har været langtidsarbejdsløse, har helt forladt arbejdsmarkedet og registreres idag som socialhjælpsmodtagere eller førtidige pensionister. I vurderingen af udviklingen i arbejdsløshedens omfang er der yderligere et stort statistisk problem i den måde, som arbejdsløsheden opgøres på. I nogle af landene opgøres det ud fra, hvem der er tilmeldt den offentlige arbejdsformidling (Danmark) mens det i andre lande (Storbritannien og Sverige) opgøres ud fra arbejdskraftundersøgelser. Denne forskel i opgørelserne af arbejdsløse spiller ikke så stor en rolle i aldersgrupper, hvor størstedelen er i arbejdsstyrken, men det kan ændre billedet radikalt for unge, som bevæger sig mellem uddannelse og arbejde gennem de helt unge år.

Arbejdsløsheden – et samfundsmæssigt eller individuelt problem

Paulsen anvender i sin teoretiske diskussion af arbejdsløsheden som fænomen C Wright Mills' distinktion mellem personlige bekymringer og samfundsmæssige/almene problemer. Denne distinktion kan dels anvendes på selve fænomenet ungdomsarbejdsløshed, hvor det i dag er åbenbart for alle, at ungdomsarbejdsløshed er et samfundsmæssigt problem og da også behandles som sådant af det politiske system. Dels kan distinktionen anvendes på indsatsen, som gøres overfor ungdomsarbejdsløsheden. Her er konklusionen langt mindre klar.

Paulsen argumenterer for en tendens til at de arbejdsløshedsbekæmpende foranstaltninger har skiftet karakter. Fra i starten at være individorienteret og sigtende på at de arbejdsløse skulle udrustes med ressourcer til at kunne få et ordinært job på markedspræmissen til i dag mere at erkende, at arbejdsløsheden blandt unge såvel som blandt andre grupper skyldes en mangel på arbejdspladser. Dette har ført til en betoning af foranstaltninger, som skaber øger omfanget af disponible jobs for unge – f.eks. ved en udbygning af den offentlige sektor eller ved initiering af foranstaltninger, som indsluser unge på arbejdsmarkedet. Problemet i denne sammenhæng er imidlertid kravet om, at disse job ikke må være konkurrenceforvridende. Selv med dette skift i arbejdsmarkedspolitikken fra individorienterede og resourceforøgende foranstaltninger til skabelse af flere arbejdspladser er der ikke tale om, at løsninger på ungdomsarbejdsløsheden overskrider det at være et individuelt problem for den enkelte arbejdsløse. Der er ikke i afhandlingen nævnt nogen foranstaltning, som sætter ind overfor det grundlæggende problem: at der i disse år skabes en opdeling af arbejdsmarkedet i grupper af insiders og outsiders, at mængden af arbejde i stadig stigende omfang koncentrerer sig til de allerede beskæftigede, og at ungdomsarbejdsløsheden er et strukturelt problem, som nødvendigvis må lø-

ses gennem strukturelle indgreb i markedsmekanismen, om individualiseringen af foranstaltningerne skal undgås.

I afhandlingens vurdering af effekten af foranstaltningerne mod arbejdsløsheden blandt unge ser jeg en tendens til, at denne vurdering sker på grundlag af foranstaltningerne evne til at reducere antallet af arbejdsløse, uden at vi får viden, om de på lang sigt ændrer på de unges arbejdsmarkedsposition. Derved mister vi indsigt i, hvad det er for strukturelle forhold på de enkelte arbejdsmarkeder, som skaber arbejdsløsheden, giver denne en vedvarende karakter, og specielt gør gruppen af unge personer udsat for at blive ramt af arbejdsløshed.

Opsamling

Lad mig afslutningsvis påpege nogle af de kvaliteter som jeg finder værdifulde i afhandlingens tilgang til analysen af arbejdsløsheden blandt unge og de foranstaltninger, der er blevet anvendt i bekæmpelsen af denne.

Afhandlingen ligger helt på linie med anden aktuel forskning omkring sammenhængen mellem velfærdsstaten og arbejdsmarkedet. I denne forskning afvises de rent økonomiske forklaringer af udviklingen på arbejdsmarkedet. I stedet opfattes variationer i udviklingen på nationale arbejdsmarkeder som et resultat af de politiske magtkonstellationer og af forskelle i det institutionelle forhold mellem marked og politik.

Paulson dokumenterer på et konkret plan, at det i langt højere grad er det politiske ambitionsniveau end den økonomisk – konjunkturrelle udvikling, som bestemmer omfang og struktur på arbejdsløsheden. Mest tydeligt kan dette måske illustreres ved at sammenligne den svenske udvikling i 1990-tallet med de øvrige tre lande. Der er i Sverige sket en nedprioritering af arbejdsmarkedspolitikken i forhold til den generelle økonomiske politik, og det har vist sig i kraftigt voksende arbejdsløshed.

Den komparative metode har fået en stadig større betydning i forståelsen af forholdet mellem marked og politik inden for arbejdsmarkedsforskningen. For at kunne vurdere betydningen af de institutionelle forhold og en given politisk magtkonstellation på udviklingen i arbejdsløsheden – såvel som på arbejdsmarkedet generelt – er det nødvendigt med en komparativ tilgang i analysen. Kun derved er det muligt at vurdere effekten af en given politisk foranstaltning og betydningen af en bestemt politisk magtrelation. Også i denne sammenhæng har Sven Paulson's afhandling væsentlige kvaliteter i sin detaljerede gennemgang af de arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger, der i de enkelte lande er blevet sat ind i forhold arbejdsløshed blandt de unge. Gennem den komparative analyse får vi

god insigt i de forskellige politiske systemers måde at håndtere arbejdsløshedsproblemet på og er dermed i stand til at vurdere foranstaltningernes effektivitet.

THOMAS P. BOJE
Docent i samfundsvidenskab
Roskilde Universitet
Fakultetsopponent

Reimer, Bo: *The Most Common of Practices – On Mass Media Use in Late Modernity*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1994.

Massmediekonsumtion – det vanligaste av vanligt

De flesta rapporter eller utredningar om massmedievanor brukar inledas med konstaterandet att allmänheten ägnar en stor del av sin vakna tid åt massmedier av olika slag. För svenska förhållanden anges ofta en mer exakt uppgift till någonstans runt 6 timmar per dag. Det här gäller också Bo Reimers avhandling, även om han inledningsvis inte kvantifierar mängden tid som avsätts åt medieaktiviteter. Han betonar dock att vi i allt större utsträckning ser till att vi omger oss med massmedier. Våldigt få väljer bort dem och nästan ingen kommer heller undan dem. Det kan vi säga är utgångspunkten för själva avhandlingen. Ett viktigt grundantagande är också att medierna är en så naturlig del av vår tillvaro att de ingår i var och ens livsstil.

Reimers syfte med avhandlingen är att analysera varför människor väljer att i så stor utsträckning som de faktiskt gör utnyttja massmedierna. Några av de frågor författaren försöker finna svar på är ”Varför blir vissa medieaktiviteter mer eller mindre naturliga inslag i människors vardagsliv och inte i andras?” och ”Hur skall vi kunna förstå de val som görs när det gäller mediekonsumtion?”.

Reimer menar att för att förstå människors val av livsstil måste tre typer av faktorer beaktas. Det är, för det första, strukturella faktorer, dvs faktorer i omgivningen som en enskild individ inte kan förändra. Som exempel på strukturella faktorer kan nämnas de skilda förutsättningar när det gäller fritidsaktiviteter som föreligger mellan dem som bor i storstäder och dem som bor i glesbygd. För det andra tar Reimer upp positionskarakteristika, dvs att enskilda individer har skilda egenskaper vad gäller bakgrund, formell utbildning, klasstillhörighet, etc. Författarens uppfattning är att människor som befinner sig i liknande social position tenderar att bete sig ungefär på samma sätt i det dagliga livet. Det skulle då gälla även medievanor. Den tredje faktorn som Reimer anser har betydelse för

medievanorna är, inte särskilt förvånande, individuella egenskaper, som olika uppsättningar av värden och värderingar.

Författaren menar att de strukturella faktorerna sätter gränser för individens olika aktiviteter i samhället, inklusive medievanor. Bland dem med liknande strukturella förutsättningar kommer skillnader i mediebetende att vara ett resultat av vilken social position man intar. Det uppstår ett mönster där de med liknande social position uppträder lika på mediemarknaden. Dock kan detta mönster brytas av att enskilda individer har egna värdeorienteringar som gör dem benägna att avvika från mönstret.

Avhandlingen är uppdelad i två delar, en teoretisk och en empirisk. I den teoretiska delen betonas värdet av att massmedierna som fenomen sätts in i ett större sammanhang. De och de förändringar som inträffar på marknaden för massmedier är en del av moderniseringsprocessen som äger rum i Sverige och i andra samhällen idag. För att göra studier med en sådan utgångspunkt krävs att forskarna vidgar vyerna, framför allt teoretiskt. Användningsmodellen, som genom Jay Blumler och Elihu Katz bok *The Uses of Mass Communications* fick ett uppsving på 1970-talet, och David Morleys receptionsanalys, formulerad bl a i *The "Nationwide" Audience* från 1980, som väckte en hel del diskussioner bland forskare under tidigt 1980-tal, behöver kompletteras menar författaren. Nya begrepp, som exempelvis mediernas "kulturella form" och "genre", människors sätt att artikulera och subjektiviteten i enskilda val samt "livsstil", är några som författaren vill introducera i analysen av våra medievanor.

I det moderna samhället är ett av huvuddragen i människors dagliga liv en ökad individualisering. Det skulle vara lätt att ge olika exempel på det. En hypotes författaren uppställer inledningsvis är att i ett samhälle av den typen kommer de strukturella och positionsfaktorerna att få mindre betydelse för människors medievanor. Däremot kommer de individuella faktorerna att öka i betydelse.

Den empiriska delen bygger på material från årliga enkätundersökningar genomförda under perioden 1986 till 1992. Urvalet har varit förhållandevis stort, ca 2500 personer, och utgjorts av svenskar i åldrarna 15–75 år.

Författarens slutsats av den empiriska studien är att människors val av medier är beroende av mediernas egenskaper, men framför allt är valen gjorda i ett större sammanhang. Olika medieaktiviteter hänger samman med olika levnadsvanor i övrigt. Valen mellan olika medier är i stor utsträckning en fråga om hur väl vi känner till resultatet av valen. Passar medierna in i vårt levnadsmönster i övrigt? De måste nämligen passa in. Samtliga tre faktorer författaren analyserat har betydelse för valet, men i olika grad.

De strukturella faktorerna och förändringen av dessa har inte så stor betydelse för människors vardagsbetende, som vi kanske kunde förvänta

oss. Även om traditionella, strukturella förhållanden ändras är det inte säkert att traditionella handlingsmönster påverkas. I ett samhälle, som utsetts för stora förändringar, kan det i stället vara så att människor försöker bevara gamla traditioner och beteenden. Det här är ett intressant och spännande socialt fenomen som författaren borde ha ägnat lite större uppmärksamhet.

Inte heller har individuella faktorer så stor betydelse som den sk individualiseringshypotesen har gjort gällande. Dessutom visar undersökningen att det inte har skett någon ökning av individualiseringen av vardagslivets olika val under den aktuella sexårsperioden.

Reimer kommer i stället fram till att den position människor intar i det sociala livet är den variabel som har störst betydelse inte bara för våra val av medievanor utan överhuvudtaget för vårt regelbundna beteende. Levnadsmiljö, social klasstillhörighet och ålder visar sig ha stor betydelse för människors val i vardagsmiljön. Dock med undantaget att yngre personer tycks ha samma intressen oavsett faktorer som kön, klasstillhörighet och levnadsförhållanden. Det är först senare i livet som skillnaderna på grund av de uppräknade förhållandena blir märkbara.

De specifika val av medier och mediebudskap människor gör hänger samman både med medieinnehållet som sådant och den sociala miljön. Författaren är en av få medieforskare som anlägger ett konsumtionssociologiskt perspektiv på val av medier, även om inte alltid terminologin är den rätta. Medieforskare har väl gärna velat tro att valet av medier och medieinnehåll är något mer komplicerat än valet av andra tjänster och undvikit sådana enkla fakta som sedan länge varit kända i andra sammanhang, nämligen att människor gör sina val utifrån tillhörighet till vissa primär – och sekundärgrupper samt att de med hjälp av konsumtionen som sådan visar sin gruppstillhörighet. Ungefär på samma sätt som människor med hjälp av kläder, frisyrer, språkliga uttryck, etc kan markera sin gruppstillhörighet och, minst lika viktigt, avståndstagande från andra grupper, kan de i sitt val av medier och medieinnehåll göra samma sak.

Reimers undersökningsresultat stödjer hypotesen om att klasskillnaderna i samhället tenderar att öka i takt med större valmöjligheter i mediekonsumtionen. Det som vi kanske ser som individuella val är i stor utsträckning socialt och kulturellt betingade. Skillnaden i valet mellan olika typer av innehåll har ökat mellan olika grupper i samhället. Det finns en klar tendens till att vissa grupper föredrar populärkultur och underhållning, medan andra väljer mer informativa, informationsrika program. Det finns anledning anta att differentieringen kommer att öka ytterligare och därmed förstärka redan existerande kunskaps- och informationsklyftor.

Ett problem med den här typen av undersökning är hur generella resultaten kan antas vara. I den här undersökningen kompliceras svaret på den frågan av två saker, dels valet av tidsperiod, dels tidsperiodens längd. När

det gäller det senare är det självfallet så att en period om sex år är för kort för att dra några säkra slutsatser. För att öka förståelsen för dynamiken i sociala förändringar är det nödvändigt att studera fritidsvanor och beteenden under en längre tidsperiod än sex år. Det är författaren också medveten om.

Tidsperioden för undersökningen kan inte vara vald av andra skäl än att den låg nära i tid till författarens disputation. Perioden utgör nämligen en av de mer expansiva i svensk massmediehistoria. Det är också under den här perioden en hel del förändringar av mer kvalitativ karaktär inträffar. Låt mig bara nämna att kabel-TV-nätens utbyggnad startade så sent som hösten 1993 och att den förhållandevis kraftiga tillväxt som skedde i antalet hushåll anslutna till något kabelnät inträffade under perioden 1987–1991. Både före och efter den tidsperioden var anslutningstakten låg. Kabelnäten var en förutsättning för att introducera fler TV-kanaler, vilket ju också skedde i relativt rask takt under den här perioden. En av de mer populära TV-kanalerna med skandinavisk anknytning, TV3, dök upp i våra kabel/parabolanslutna hem i årsskiftet 1987/88. TV4 var i full verksamhet några år senare. Diskussionen om public service företagets framtida roll, möjligheter till reklamfinansiering av radio och TV i allmänhetens tjänst, etc, var livlig, även om debatten kanske inte nådde eller intresserade en bredare allmänhet. I vilket fall ägde stora förändringar i medieutbudet rum under just den studerade perioden och ännu större omvälvningar diskuterades utan att omedelbart omsättas i praktiken. Vad detta har haft för betydelse för resultaten i undersökningen är svårt att svara på. Tidigare studier pekar på att medievanor är förhållandevis svåra att ändra. Av det kan man eventuellt dra slutsatsen att de förändringar på mediemarknaden som inträffar under den studerade perioden inte hann slå igenom i någon större utsträckning under perioden i fråga. Däremot kan man tänka sig att förändringarna kommer att ha betydelse något längre fram i tiden och då möjligtvis kullkasta de slutsatser författaren kommer fram till. Det får framtida forskning utvisa.

LOWE HEDMAN
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet

Trine Schreiber: *Forhåbninger og skuffelser i kvindeerhvervene. Kvinders møde med ny teknologi og organisatorisk forandring*. Akademiska avhandlingar vid sociologiska institutionen, Umeå universitet. Nr 1 1994.

Trine Schreibers avhandling bygger på en uppföljning av förloppet vid en datorisering av arbetet i några typiska kvinnoyrken i den offentliga sek-

tom. Arbetsplatserna är ett bibliotek, ett huvudpostkontor samt en kommunal förvaltning. På dessa arbetsplatser har Schreiber intervjuat 30 kvinnor och några män med olika arbetsuppgifter: löneassistenter och kontorister på posten och i kommunen, handläggare i kommunen samt bibliotekarier. Gemensamt för dem alla är att deras arbete under de senaste åren i stor utsträckning förändrats genom att många av arbetsuppgifterna datoriserats. Många av kvinnorna (dock inte alla) intervjuades både i nära samband med datoriseringen och något år senare.

I den teoretiska och empiriska analysen knyts datorisering samman med andra organisationsförändringar. I avhandlingens inledning påpekas också att debatten om arbetslivets förnyelse under åttioalet i stor utsträckning kretsade kring frågor om datorisering och organisationsförändring. I ett av bokens teoretiska kapitel kritiserar Schreiber en hel del av litteraturen om organisationsförändringar. Hon visar på hur det som i litteraturen framställts som metaforer har fått status av en retorik som blivit till etiketter för möjliga förändringar och en ökad frihet i arbetet.

I analysen av undersökningsresultaten betonar Schreiber kvinnornas ambivalenta inställning till förändringarna. Hon säger att kvinnorna verkligen önskade förändringar och att de var väl medvetna om att allt inte var bättre förr. Många av kvinnorna hyste förhoppningar om att få det bättre i samband med datoriseringen. För många var också de första erfarenheterna ganska positiva, men med tiden kände många en besvikelse. De var intresserade av förnyelse, men de hade andra förväntningar om vad som skulle hända. Schreiber är noga med att ta avstånd ifrån en del tidigare analyser av datorisering i arbetslivet, som beskrivit negativa attityder som en allmän motvilja mot förändringar. Schreiber menar att kvinnornas reaktioner inte var uttryck för något enkelt revirförsvar. Hon betonar dubbelheten i kvinnornas erfarenheter.

Schreiber sammanfattar några viktiga inslag i erfarenheterna av datoriseringen och sammanhängande organisationsförändringar i några teman: en viss autonomi i arbetssituationen ersattes med en ökad externinblandning i arbetet; arbetsuppgifterna blev mindre avgränsade. Datoriseringen innebar också en ökad otrygghet i anställningen och arbetssituationen. All tidigare erfarenhet hade givit vid handen att den offentliga sektorn präglades av expansion och trygghet. Datoriseringen innebar också en viss degradering av arbetsuppgifterna. Av den mindre del av kvinnorna som upplevt förändringarna som positiva hade flera blivit befordrade i och med datoriseringen. I många fall hade datoriseringen medfört skärpt konkurrens på arbetsplatsen och en tydligare hierarki.

I den fortsatta analysen knyts teori och empiri ihop på ett ambitiöst men inte alltid helt genomskinligt sätt. Schreiber urskiljer klassmässiga skillnader mellan olika positioner som berörts av förändringarna. Hon urskiljer tre olika handlingsformer eller reaktionsmönster bland de intervjuade

de kvinnorna. Hon talar om en avdelningsbaserad handlingsform, som gäller kontorister med lägre utbildning. De betonar avdelningens och kollektivets betydelse. För dem har förändringarna inneburit osäkrare gränser och en minskad autonomi inom avdelningen. Bland de kontorsanställda urskiljdes också en individuell handlingsform, som byggde på en identifikation med organisationen som sådan istället för med avdelningen. För det tredje urskiljer hon en solidarisk handlingsform. Handläggare och bibliotekarier med högre utbildning såg sin professionella integritet hotad i och med datoriseringen. De identifierade sig inte i första hand med organisationen utan med det professionella uppdraget och en sorts samhällsansvar.

I ett kapitel sätts kvinnornas reaktioner in i ett större långsiktigt strukturellt och organisatoriskt perspektiv. Här härleds deras förhoppningar och deras besvikelse utifrån långsiktiga samhällsprocesser i ett organisationsperspektiv, i utvecklingen av staten och den offentliga sektorn, ett fackligt perspektiv samt i relation till en allmän välbefinningsökning. I denna diskussion betonas särskilt betydelsen av utvecklingen av den offentliga sektorn för kvinnornas förhoppningar och strategier. I denna teoretiska diskussion blandas flera teoretiska perspektiv på ett ofta intressant sätt. Här kan dock ambitionerna bli alltför stora och många frågor berörs ytterst sparsamt, t ex den fackliga utvecklingen och fackets roll i hela den beskrivna processen finns egentligen knappast alls med varken i teorin eller empirin. Här förs också en diskussion om förståelsen av kön utifrån en distinktion mellan universella värden för kvinnor och män eller en betoning av kvinnors särart. Detta kopplas ihop med de tre olika handlingsformerna. Den avdelningsbaserade och den solidariska handlingsformen kopplas ihop med kvinnlig särart i motsats till den individuella handlingsformen, som baserar sig på identifikationen med organisationen.

Trine Schreibers avhandling har stora och goda teoretiska ambitioner. För att vara en studie som bygger på kvalitativa intervjuer har hon ett ovanligt klart historiskt och strukturellt perspektiv, som ofta ger intressanta infallsvinklar på såväl själva förändringsförloppet som kvinnornas erfarenheter av dessa förändringar. Tyvärr har dock själva den empiriska analysen blivit ganska mager och schematisk. Till en del beror detta på att hon valt att inte redovisa några som helst citat i sin empiriska analys och att hon använt sina egna ord istället för de intervjuades beskrivningar. Hon motiverar detta med att citat i sig inte är några bevis för att påståenden är riktiga eller sanna. Men det blir dock inte mycket bättre av att hon inte redovisar några citat alls. Man saknar dock inte bara en fylligare redovisning av kvinnornas erfarenheter utan också beskrivningar av arbetsplatserna och vad som händer i organisationerna. Schreiber nämner t ex på ett ställe den bristfälliga utbildningen som gavs i samband med datoriseringen, men man får inte veta något om detta. Det skulle också varit

värdefullt att få ta del av nya jobbeskrivningar och få belyst hur förändringarna beskrevs av arbetsgivare. Detta gör att en del av kategoriseringarna i analysen hänger lite i luften. Man skulle som läsare ha behövt lite mer kött på benen.

Ett annat problem med den brett anlagda teoretiska analysansatsen är att det kan vara svårt att skilja ut vilka av de anställda kvinnornas erfarenheter som verkligen bottnar i datoriseringen och därmed sammanhängande organisationsförändringar och vilka som orsakas av andra mer politiskt motiverade processer. Detta gäller framför allt i biblioteksfallet där datoriseringen tycks sammanfalla med nedskärningar och andra ändringar som inte är direkt förknippade med datoriseringen.

I stort sett ger dock avhandlingen en hel del värdefulla synpunkter på vad som hänt under åttiotalet i fråga om kvinnoyrken, datorisering och organisationsförändring. Framför allt tycker jag att utgångspunkten att beskriva de komplexa förväntningarna på förändrade arbetsuppgifter i relation till en bredare beskrivning av samhällsutvecklingen är värdefull. Och framhållandet av dubbelheten i upplevelserna av dessa förändringar är en viktig slutsats.

GÖRAN AHRNE
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet
fakultetsopponent

Evert Vedung: *Statens markpolitik, kommunerna och historiens ironi*. SNS Förlag 1993. 323 sid.

Varför går det inte alltid som man har tänkt sig? Varför blir det ibland till och med tvärtom? När en handling, t ex en politisk reform, leder till resultat motsatta de som avsågs kallas de för *perversa effekter*. Kontrafinalitet eller historiens ironi är andra begrepp för detta fenomen. Detta är en mycket intressant och generell problematik och när statsvetaren Vedung ger sig i kast med den är det inte utan intresse jag tagit del av hans studie. Vedung illustrerar det han omväxlande kallar historiens ironi respektive perversa effekter med hjälp av "markvillkoret". Man behöver dock inte varken vara insatt i eller särskilt intresserad av svensk bostadspolitik för att finna bokens problemställning och Vedungs behandling av densamma intressant. Den sträcker sig utöver den statsvetenskapliga domänen och torde intressera samhällsvetare överhuvudtaget. Vedungs studie inne-

håller två dimensioner; en teoretisk och en metodologisk. Det övergripande syftet med studien är enligt författaren att utveckla och tillämpa en allmän teori över faktorer som kan inverka på den statliga politikens resultat. Markvillkoret bör alltså ses som ett illustrativt exempel.

Första januari 1975 infördes det så kallade markvillkoret. Detta innebar i korthet att statliga bostadslån endast skulle beviljas för byggnation på mark tillhandahållen av kommunen. Att bygga utan statliga lån var i praktiken omöjligt utom i vissa speciella fall. Vid markvillkorets ikraftträdande var 99% av de färdigställda lägenheterna i nyproduktionen byggda och finansierade med statliga lån. Det torde därför för var och en vara klart att markvillkoret innebar att kommunens makt över bostadsplaneringen starkt ökade. I sina händer fick de ett instrument som skulle ge dem avsevärt ökad makt i samhällsplaneringen. Hur gick det då? Ja, inte gick det som riksdagen tänkte sig när beslutet togs i december 1974 och 16 år efter införandet avskaffade den nya borgerliga fyrtipartiregeringen (med stöd av Ny demokrati) markvillkoret.

Inledningsvis pekar Vedung på de syften med markvillkoret som han kan spåra i utredningar, propositioner och utskottsutlåtanden. Detta gör han i termer av programfält. Teorier om programfältet pekar ut orsakerna till det missförhållande som reformatorerna ämnade lindra eller eliminera, skriver han. Vedung ser tre sådana orsakskedjor. I den första angränsningsproblemet (missförhållandet) med alltför höga markpriser vilket i sin tur leder till onödigt höga byggkostnader och därmed höga boendekostnader. Ges kommunerna i praktiken en monopolställning i markfrågan kan markspeculation undvikas. I den andra orsakskedjan ses egenregibyggandet på privat mark som en kostnadshöjande faktor. Om detta kan minskas eller rent av elimineras påverkas boendekostnaderna positivt. I den tredje kedjan slutligen ses byggintressenas ökande markinnehav som ett hot mot kommunernas möjlighet till byggnadsplanering och tätortsutveckling. Genom markvillkoret skulle alla dessa tre missförhållanden angräpas.

Resultatet blev dock inte alls det eftersträfvade, menar Vedung. Andelen bostadsbyggande på kommunförmedlad mark minskade. Samtidigt hade dock andelen bostäder som uppfördes med statliga lån ökat. Hur förklarar Vedung detta? Först lyfter han fram ett antal tänkbara orsaker för att sedan avfärda dem en efter en. Det kan inte bero på den allmänna minskningen i byggandet ty *andelen* bostadsbyggande på kommunförmedlad mark minskade. Det kan heller inte bero på att andelen styckebyggda småhus minskar eftersom de redan rensats från statistiken. Man skulle emellertid kunna tro att byggherrarna slutat använda sig av statlig finansiering eller av ideologiska (antisocialistiska) motiv ägnar sig åt kringgående beteende. Nej, inte heller dessa skäl står sig vid en närmare granskning. Alltså måste det bero på kommunerna kan man tro. De har kanske inte förstått, kunnat eller velat tillämpa markvillkoret. Vedung kan dock

inte finna något som tyder på detta. De hade såväl kunskap, vilja som administrativa resurser att tillämpa markvillkoret. Men det är ändå här någonsans han är svaret på spåret. Byggandet ändrar under 1970-talets andra hälft karaktär. Från att ha varit ett byggande på jungfrulig mark ändras det till byggande i områden med äldre bebyggelse. Här hängde kommunerna inte med i utvecklingen. Mark i sådana områden är betydligt dyrare än icke-tätbebyggd råmark i exploateringsområden. Kommunernas ekonomiska resurser räckte inte till. "Räddningen" var de dispensmöjligheter som fanns. Om kommunen beviljade dispens fick byggherren statliga lån även om marken inte var kommunförmedlad. Denna dispensmöjlighet gällde hela tiden för både saneringsområden och exploateringsområden. Fram till 1983 krävdes dock starka skäl för undantagen avseende exploateringsområden. Dispenser beviljades i stor utsträckning. Undantaget blev regel hävdar Vedung. Att detta var möjligt berodde enligt Vedung på att lagen var en kompromiss den socialdemokratiska regeringen tvingats till. Dispensutvägen klargjordes och förtydligades på ett sätt som annars inte hade varit fallet.

Vad gäller markvillkoret som ett viktigt maktmedel för kommunerna i planeringen menar Vedung att det finns belägg för påståendet att kommunerna hade andra, minst lika eller mer verkningsfulla, maktmedel. Dessa plockades ofta fram i de förhandlingar om bostadsbyggande som fördes på lokal nivå.

Hur var det då med den prispressande effekten av markvillkoret som var ett av huvudskälen? Vedungs slutsatser är två: dels att markvillkoret troligen haft en *viss dämpande effekt* på priserna på bostadsmark och dels att frågan om markvillkoret ledde till reducerade boendekostnader måste lämnas öppen, dvs han *vet* inte.

Hur kommer nu Vedung fram till dessa slutsatser? Han brottas med den svåra frågan hur det skulle sett ut om inte reformen införts. Idealt kan detta studeras genom att studera skillnaden mellan den faktiska och den kontrafaktiska utvecklingen. Detta låter sig dock inte göras här utan han väljer en serieuppläggnings, dvs han studerar händelseförloppet under en period både före och efter markvillkorets införande och menar sig därigenom kunna dra de slutsatser jag redovisat ovan. Perioden före är tre år (1972–1974), perioden under är ca 15 år. Vid sidan av en makroorienterad design genomför han också fallstudier på mikronivå. Den allmänna teori som vägleder och strukturerar det empiriska materialet innehåller fem set av viktiga parametrar (i) programmets historiska bakgrund, (ii) själva programmet, (iii) genomförandet (aktörernas förståelse, förmåga och vilja), (iv) andra program samt (v) omgivningen. Såväl den teoretiska som den metodologiska ansatsen är väl genomtänkt och skickligt genomförd.

Avslutningsvis vill jag göra två kommentarer i anslutning till Vedungs studie. Den första avser hur Vedung väljer att presentera sitt material och

resultat. Jag vill här framhålla att jag inte har några allvarliga invändningar – snarare några frågor – beträffande hans slutsatser. Det verkar fullt rimligt att när bostadsproduktionen ändrar karaktär (se ovan) och kanske dessutom i en riktning som lagstiftarna inte förutsett, så fungerar inte lagen i samtliga fall som den var tänkt, därför beviljas det många dispenser (bl a av ekonomiska skäl). Att här då tala om historiens ironi och perversa effekter är enligt min mening en överdrift. Visserligen användes inte lagen i den omfattning som lagstiftaren avsåg men i de större kommunerna byggdes ändå ca 70% av alla nya lägenheter på mark förmedlad av kommunen. Inte heller är det enligt min mening helt korrekt att använda begreppet ”perversa effekter” avseende lagens huvudsyfte: att pressa markpriset och boendekostnaden. Vedungs egna slutsatser, som jag pekat på ovan, ger inte stöd för detta. Det torde överhuvudtaget vara svårt att uttrycka sig i de termer Vedung gör. Grundorsaken är att vi inte kan veta hur det skulle sett ut om inte markvillkoret funnits. Vi vet att kostnaden för mark och dess betydelse för boendekostnaden är blygsam i Sverige. Såväl före som efter reformen 1975. Vad vi också vet är att i länder där marken inte kontrollerats av stat eller kommun utan är i händerna på privata markägare är förhållandena helt annorlunda. I en studie som jag själv medverkat i kunde vi notera att prisutvecklingen på råmark i ett tillväxtområde i England steg under perioden 1980–1988 med 436%! I ett motsvarande tillväxtområde i Sverige var förändringen marginell. Markprisets roll i produktionskostnaden i länder med fri markspekulation är mycket stor – i England upp till 20 gånger så stor som i Sverige (Duncan, Barlow och Danermark, 1992). Hur skulle utvecklingen under 1980-talets byggboom sett ut i exempelvis Stockholmsregionen om inte markvillkoret funnits. Hur påverkade markvillkoret kommunernas förhandlingsposition. Även om det inte utnyttjades är markvillkoret och dispensmöjligheten en resurs. Att kommunen kan vägra ge dispens är ett maktmedel byggherren inte kan bortse från. Det är denna typ av funderingar som dyker upp under läsningen av Vedung bok. Här ligger enligt min mening också svagheten i Vedungs analys. Han tänker s a s aldrig helt bort markvillkoret i sin analys och tar därför inte på allvar upp ett kontrafaktiskt resonemang. Det hade också varit en styrka i analysen om han även inkluderat utvecklingen efter markvillkorets borttagande. Pris-, kostnads- och markfrågan hade tjänat på att belysas ur alla tre perioderna: före, under och efter markvillkorets gällande.

Den andra synpunkten som tränger sig på har inte direkt med Vedungs studie i sig att göra. Den är mer ett resultat av min läsning av Vedungs bok och rör frågan om inte Vedungs teoretiska modell och metod lämpar sig väl för studier av en mängd andra historiska ironier eller förmodade sådana. Privatiseringarna i kommunerna, kreditavregleringen 1985, valutaavregleringen 1989, den senaste skattereformen, för att inte tala om EU-

medlemskapet: Vilka var de uppgivna syftena och de utlovade effekterna och hur blev det. Det är kanske en from förhoppning att vi i framtiden skall se en ström av studier med Vedungs design av dessa faktiska eller eventuella "perversiteter". Sett i ett vidare perspektiv (historiskt, klassmässigt och socialt) kanske det visar sig att det inte alltid handlar om "historiens ironier" utan mer om "vissas bedrägerier".

BERTH DANERMARK
Institutionen för samhällsvetenskap
Högskolan i Örebro

REFERENSER

Duncan, S., Barlow, J. och Danermark, B. *Stat, marknad och bostadsförsörjning. Stockholm-Arlandaregionen i ett europeiskt perspektiv*. Byggforskningsrådet. R16:1992.

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
- 1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitement. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetlivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Välfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
- 1994:1 Finsk sociologi, svenskhet, europatanke
2 Staten, marknaden och det civila samhället
3 Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition
4 Östeuropa, politisk kultur, självmord
- 1995:1 Nacissism, altruism och civilt samhälle

Gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 1 1995